

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

National and Kapodistrian University of Athens

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Οι εργαζόμενοι της Αθήνας στην εστίαση στα χρόνια της κρίσης (2008-2018)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαρία Μαλαίνου

Αθήνα, 2024

Τριμελής Επιτροπή

Γιώργος Θεοδωρίδης, λέκτορας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης,
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών (επιβλέπων)

Χρήστος Λυριντζής, ομότιμος καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας
Διοίκησης, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Μαριάνθη Κοτέα, αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο
Πανεπιστήμιο

Copyright © Μαρία Μαλαίνου, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς την συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως.

Στην νέα γενιά,

Στα παιδιά της κρίσης

Ευχαριστίες

Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία». Γράφοντας αυτό το σημείωμα ολοκληρώνω επίσημα την συγγραφή της διπλωματικής μου διατριβής και έχοντας αποστασιοποιηθεί από αυτήν είμαι σε θέση να αποτιμήσω συνολικά όλη αυτή την προσπάθεια. Έπειτα από δύο χρόνια φοίτησης στο μεταπτυχιακό και μέσα από περιηγήσεις σε ανεξερεύνητους έως τότε για εμένα τομείς της πολιτικής σκέψης κατέληξα στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος. Η οικονομική κρίση ως ιστορικό πλαίσιο της εργασίας, οι αναδρομές στα χρόνια της Μεταπολίτευσης και η διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας ήταν τα βασικά στοιχεία στον σχεδιασμό της ερευνητικής διεργασίας. Οι προκλήσεις κατά την διάρκεια διεξαγωγής της εργασίας ήταν συνεχείς. Ανησυχία, άγχος και πίεση ήταν μέρος της καθημερινότητας και όλα αυτά σε μια ασφυκτική αναμέτρηση με τον χρόνο. Παρά τις στιγμές μοναξιάς που νιώθει ο καθένας μας στις δύσκολες και απαιτητικές διαδικασίες που περιέχει κάθε διατριβή, γνώριζα πως είχα δίπλα μου τους καθηγητές και την καθηγήτρια μου, τους οποίους θέλω να ευχαριστήσω προσωπικά.

Αρχικά, οφείλω να αποδώσω ευχαριστίες στον καθηγητή μου και επιβλέποντα της διατριβής μου, κ. Θεοδωρίδη Γιώργο, όχι μόνο για την ανάληψη της επίβλεψης, αλλά γιατί ήταν ουσιαστικά δίπλα μου όσες φορές χρειάστηκε να με καθοδηγήσει. Ευχαριστώ, επίσης, τον κ. Λυριντζή Χρήστο που δέχτηκε να συμμετάσχει ως δεύτερο μέλος στην επιτροπή μου, καθώς και για την στήριξη και την προθυμία του να ακούσει τους προβληματισμούς μου και να με κατευθύνει αναλόγως. Τέλος, την κ. Κοτέα Μαριάνθη για την συμμετοχή της ως τρίτο μέλος στην επιτροπή. Την ευχαριστώ θερμά για ενθάρρυνση της και τις γόνιμες συζητήσεις που είχαμε και ξεκλείδωσαν την σκέψη μου. Οι συμβουλές της με συνοδεύουν από τα προπτυχιακά μου χρόνια.

Κατά το ήμισυ το θέμα της εργασίας είναι η εστίαση και οι εργαζόμενοι της. Η εύρεση του δείγματος αποτέλεσε μια δυσκολία, καθώς σχεδόν ολόκληρο το δείγμα δεν προέρχεται από το οικείο περιβάλλον, ως είθισται σε εργασίες σύντομης έκτασης και περιορισμένου -για τα δεδομένα της έρευνας- χρόνου. Χρωστάω ένα μεγάλο ευχαριστώ σε όλες και όλους τις/τους αφηγήτριες/τές που δέχτηκαν να μου παραχωρήσουν συνέντευξη και αφιέρωσαν όσο χρόνο χρειάστηκε για να μου μιλήσουν παρόλο που δε με γνώριζαν. Οφείλω να τους ευχαριστήσω και να τους αναφέρω την καθεμία και τον

καθένα ξεχωριστά. Θερμές ευχαριστίες στους Γιώργο Χ., ΑΒ, Γιώργο Σ., Διαμαντή Δ., Κωνσταντίνο Φ., και στις Αγάπη Μ., Γεωργία Γ., Φωτεινή Α., Ζωή Κ., και ΣΤ. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον κ. Χότζογλου Γιώργο, Πρόεδρο της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Εργαζομένων στον Επισιτισμό και Τουρισμό και μέλος του ΔΣ της ΓΣΕΕ για την συνέντευξη που μου παραχώρησε και την θερμή φιλοξενία στα γραφεία της Ομοσπονδίας για να με ενημερώσει σχετικά με τον κλάδο της εστίασης. Τους κ. Στεφανάκη Γιώργο, Πρόεδρο του Συνδικάτου Επισιτισμού για το Νομό Αττικής και μέλος του ΔΣ της ΓΣΕΕ και κ. Δημητρακόπουλο Διαμαντή, Γενικό Γραμματέα του Συνδικάτου για τις συνεντεύξεις και τις χρήσιμες πληροφορίες που μου παρείχαν. Τους ευχαριστώ θερμά. Η προθυμία όλων να βοηθήσουν και να συμβάλλουν στην έρευνα ήταν συγκινητική.

Ευχαριστώ, επιπλέον, την οικογένεια μου για την στήριξη καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Ευχαριστίες αποδίδω και στους συμφοιτητές και φίλους μου που με βοήθησαν όταν χρειάστηκε. Συγκεκριμένα, ευχαριστώ τους Μιχάλη Ανδριτσόπουλο και Πέτρο Φιλιππίδη που μοιραστήκαμε κοινές ανησυχίες και κάναμε όλη αυτή την απαιτητική διαδικασία λίγο πιο ευχάριστη, δημιουργώντας όμορφες αναμνήσεις.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	4
Περίληψη.....	8
Abstract	9
Εισαγωγή.....	10
Μέρος Α΄	12
Το ιστορικό πλαίσιο της κρίσης	13
Η χρηματοπιστωτική κρίση στις ΗΠΑ.....	13
Η ευρωπαϊκή κρίση.....	14
Η ελληνική κρίση	15
2008: Η έναρξη της κρίσης.....	15
2009-2011: Ύφεση και κοινωνική αναταραχή.....	17
2012-2014: Επάνοδος της Δεξιάς.....	21
2015-2019: Διακυβέρνηση ΣΥ.ΡΙΖ.Α.-ΑΝ.ΕΛ.....	24
Βιβλιογραφική επισκόπηση	27
Εισαγωγή: Το πολιτικό σύστημα στην Μεταπολίτευση	27
1974: Η αρχή της Μεταπολίτευσης.....	28
1981-2004: Λαϊκισμός, πελατειακές σχέσεις, σκάνδαλα και εκσυγχρονισμός	30
2004-2009: Η πενταετία της δεξιάς.....	33
2012: Η αλλαγή του κομματικού χάρτη	34
Η άνοδος της ακροδεξιάς και του ΣΥ.ΡΙΖ.Α.....	34
Ο σχηματισμός του κομματικού συστήματος	35
Το παράδειγμα της εστίασης.....	37
Κατανάλωση, καταναλωτισμός και επισιτισμός.....	37
Οι αντικειμενικές συνθήκες της εστίασης στα χρόνια της οικονομικής κρίσης	39
Εργασιακές σχέσεις, απασχόληση, παραβατικότητα	41
Μέρος Β΄.....	44
Μεθοδολογία έρευνας.....	45
Ανάλυση Συνεντεύξεων	48
Κοινωνικές διαμαρτυρίες στις απαρχές της κρίσης	48
Κρίση και εστίαση: Οι συνθήκες εργασίας μέσα από την βιωμένη εμπειρία των αφηγητών/τριών	51
Οικογενειακές και προσωπικές σχέσεις	54
Οικονομικές-Μισθολογικές συνέπειες και Κατανάλωση.....	55
Πολιτική και συνδικαλιστική (απο)συσπείρωση.....	58
Η κρίση γένους θηλυκού.....	61

Η εμπειρία της κρίσης ως μάθημα για το μέλλον	63
Συμπεράσματα	66
Παράρτημα	69
Προφίλ αφηγητών/τριών και σύντομες περιλήψεις	69
Συνέντευξη 1-ΓΧ	69
Συνέντευξη 2-ΑΒ	69
Συνέντευξη 3-ΓΣ	69
Συνέντευξη 4-ΔΔ	70
Συνέντευξη 5-ΚΦ	70
Συνέντευξη 6-ΑΜ	70
Συνέντευξη 7-ΓΓ	71
Συνέντευξη 8-ΦΑ	71
Συνέντευξη 9-ΖΚ	71
Συνέντευξη 10-ΣΤ	72
Πηγές-Βιβλιογραφία	73
Ελληνόγλωσση	73
Ξενόγλωσση	79

Περίληψη

Η ελληνική οικονομική κρίση αποτελεί αντικείμενο έρευνας για τις κοινωνικές επιστήμες. Η παρούσα διπλωματική εργασία διενεργείται στο ερευνητικό αντικείμενο της πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας και σε πρώτο επίπεδο ασχολείται με την ελληνική οικονομική κρίση, παρουσιάζοντας το ιστορικό πλαίσιο και ανατρέχοντας στο παρελθόν, ήδη από τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, ώστε να αναδειχθούν οι πολιτικές, κομματικές και κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες η ελληνική κοινωνία αναπτύχθηκε. Η περίπτωση των εργαζομένων της εστίασης αποτελεί εξέχουσα περίπτωση αφενός, καθώς παραμένει ένα νέο ερευνητικά πεδίο και αφετέρου, διότι η κατανάλωση και ο καταναλωτισμός χαρακτηρίζονται ως αναπόσπαστα στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας και κουλτούρας.

Σκοπός της εργασίας είναι να επιχειρήσει να απαντήσει στο ερευνητικό ερώτημα: πώς οι εργαζόμενοι της εστίασης βίωσαν την οικονομική κρίση 2008-2018. Το μεθοδολογικό πλαίσιο της εργασίας αποτελείται από δύο μεθόδους: πρώτον, την βιβλιογραφική επισκόπηση, ώστε να παρουσιάσουμε τις αντικειμενικές συνθήκες της κρίσης στην εστίαση και δεύτερον, την προφορική ιστορία, ώστε μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων σε συγκεκριμένο δείγμα να αποτυπωθεί η βιωμένη εμπειρία των αφηγητών-συνεντευξιαζόμενων και κυρίως να αναδειχτούν οι συνέπειες της κρίσης σε όλους τους τομείς της ζωής τους. Παράλληλα, αποτυπώνονται εικόνες, καταστάσεις και περιστατικά, όπως τα έζησαν οι ίδιοι οι αφηγητές/τριες.

Κατά την επεξεργασία και ανάλυση των συνεντεύξεων προέκυψαν ρητές συνέπειες της κρίσης στις ζωές των εργαζομένων. Παρουσιάζονται αναλυτικά πώς η οικονομική, κοινωνική, οικογενειακή και προσωπική ανάπτυξη επηρεάστηκαν θετικά ή αρνητικά, ενώ ταυτόχρονα αποτυπώνονται οι μνήμες από κοινωνικές διαμαρτυρίες και ιστορικά γεγονότα.

Τέλος, μέσα από τα μεθοδολογικά εργαλεία αναδύονται άδηλοι όροι της κρίσης που ενδεχομένως να μην ήταν ορατοί κατά την διάρκεια της κρίσης αλλά εμφανίζονται σήμερα απασχολώντας και επηρεάζοντας άμεσα τους όρους και προϋποθέσεις της ύπαρξης και της αναπαραγωγής των κοινωνικών υποκειμένων της έρευνας.

Λέξεις κλειδιά: κρίση, εστίαση, εργαζόμενοι, επιπτώσεις, προφορική ιστορία

Abstract

The Greek economic crisis is a subject of research in the social sciences. This thesis is conducted within the research field of political and social history and primarily addresses the Greek economic crisis by presenting the historical context and tracing back to the past, starting from the early years of the Metapolitefsi (called the period after the fall of the junta in 1974), in order to highlight the political, party, and social conditions within which Greek society developed. The case of food industry employees is a prominent example, firstly because it remains a relatively new research field, and secondly because consumption and consumerism are characterized as integral elements of Greek society and culture.

The purpose of this thesis is to attempt to answer the research question: how did restaurant employees experience the economic crisis of 2008-2018? The methodological framework of the thesis consists of two methods: first, a literature review to present the objective conditions of the crisis in the food industry, and second, oral history, using semi-structured interviews with a specific sample to capture the lived experiences of the narrators-interviewees and, primarily, to highlight the consequences of the crisis on all aspects of their lives. Additionally, it captures images, situations, and incidents as experienced by the narrators themselves.

During the processing and analysis of the interviews, explicit consequences of the crisis on the lives of the employees emerged. Detailed presentations show how economic, social, family and personal development were positively or negatively affected, while memories of social protests and historical events are also captured.

Finally, through the methodological tools, latent aspects of the crisis emerge that may not have been visible during the crisis but appear today, directly affecting the conditions and prerequisites for the existence and reproduction of the social subjects of the research.

Keywords: crisis, food industry, employees, effect, oral history

Εισαγωγή

Η ανά χείρας διπλωματική εργασία διεξάγεται στο πλαίσιο του ερευνητικού αντικειμένου της κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας. Βασικό θέμα της εργασίας είναι οι εργαζόμενοι της εστίασης κατά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης. Σκοπός είναι να αναζητήσουμε και να αναδείξουμε την βιωμένη εμπειρία αυτών των ανθρώπων και τις επιρροές που είχε η κρίση σε όλο το φάσμα της ζωής τους.

Η δομή της εργασίας αποτελείται από δύο βασικά μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελείται από τρία βασικά κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο φιλοξενείται το χρονικό της δεκαετούς κρίσης, όπου παρουσιάζονται τα πιο σημαντικά γεγονότα και καταστάσεις που απασχολούσαν την πολιτική σκηνή και την ελληνική κοινωνία. Επίσης, γίνονται αναφορές για τις μεταρρυθμιστικές συμφωνίες που σύναψε η χώρα με την Ευρώπη, τα Μνημόνια και τα πακέτα στήριξης που περιλάμβαναν μέτρα και νόμους εγκαινιάζοντας μια νέα κοινωνική, πολιτική και εργασιακή εποχή. Επιπλέον, στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους πραγματοποιείται, μέσα από μια επιλογή από την εκτενέστατη ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, μια αναδρομή στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, ώστε να παρατηρηθεί πώς το πολιτικό και κομματικό σύστημα συστάθηκε και έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού. Το τρίτο κεφάλαιο αφορά τα δεδομένα της εστίασης στα χρόνια της δεκαετούς κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, αναφερόμαστε στις αντικειμενικές συνθήκες της εστίασης, δηλαδή, πώς αποτυπώθηκαν οι εφαρμοστικοί νόμοι των Μνημονίων στο συγκεκριμένο εργασιακό χώρο. Για την συγγραφή του τρίτου κεφαλαίου συλλέχθηκε υλικό από φορείς που κατείχαν τα σχετικά δεδομένα, εφόσον η βιβλιογραφία για την εστίαση είναι αρκετά περιορισμένη. Ο χώρος του επισιτισμού ως πεδίο έρευνας συνδέεται με την κατανάλωση και τον καταναλωτισμό που ανέκαθεν ήταν στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας και κουλτούρας. Ο τουρισμός που συχνά συνδέεται με την εστίαση αποτελεί βασική πηγή δημοσίων εσόδων και τομέας ανάπτυξης για την Ελλάδα. Η εργασία μας, ωστόσο, περιορίζεται μόνο στον χώρο της εστίασης. Οι συνθήκες εργασίας στο συγκεκριμένο χώρο κρίνονται δυσχερείς, καθώς παρατηρούνται υψηλά ποσοστά αδήλωτης εργασίας και μαύρα χρήματα. Ζητούμενο της διπλωματικής εργασίας είναι πώς όλα τα παραπάνω αποτυπώθηκαν στις μνήμες των εργαζομένων του επισιτισμού. Ακριβώς αυτό το προβληματισμό θα πραγματευτούμε στο δεύτερο μέρος της εργασίας, όπου παρουσιάζουμε ένα σύνολο

ποιοτικών πληροφοριών, όπως αυτό προέκυψε μέσα από τις συνεντεύξεις-αφηγήσεις με τους συνεντευξιζόμενους-αφηγητές. Συνεπώς, πρόκειται για μια διάχυση των αποτελεσμάτων, την υποκειμενική διάσταση της κρίσης. Αυτή η υποκειμενικότητα αναδύει μια από τα κάτω ιστορία φωτίζοντας την κοινωνική ιστορική πλευρά. Σε αυτό το σημείο έχουμε την δυνατότητα να επιχειρήσουμε ταυτόχρονα μια σύγκριση αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών της κρίσης, δηλαδή, εάν οι αντικειμενικές συνθήκες, όπως τις αναφέρουμε στο τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, αποτυπώθηκαν με τον ίδιο τρόπο στην ζωή των συνεντευξιζόμενων.

Κατά κύριο λόγο η μεθοδολογία στηρίχθηκε στην προφορική ιστορία και την ακόλουθη διαδικασία που απαιτείται. Ειδικότερα, βασιστήκαμε στις ημιδομημένες συνεντεύξεις που περιλάμβαναν θεματικές σχετικά με την εστίαση, την περιοδολόγηση της κρίσης με σημείο αναφοράς βασικά γεγονότα της εποχής και τις επιπτώσεις της κρίσης σε προσωπικούς και κοινωνικούς τομείς της ζωής τους. Το δείγμα διαμορφώθηκε μετά από μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας και, όπως αναφέρουμε στο κεφάλαιο για την μεθοδολογία της έρευνας, επιλέχθηκε η ηλικιακή ομάδα 30-50 ετών. Η εύρεση του δείγματος αποτέλεσε, ίσως, την μεγαλύτερη δυσκολία σε αυτή την εργασία, καθώς το δείγμα δεν προέρχεται από το οικείο περιβάλλον, όπως συνηθίζεται σε τέτοιες περιπτώσεις. Πραγματοποιήθηκαν δέκα συνεντεύξεις, καθώς η περιορισμένη έκταση της διπλωματικής εργασίας και το σύντομο χρονικό διάστημα στο οποίο διεξήχθη δεν μας επιτρέπει να αυξήσουμε το δείγμα σε αντιπροσωπευτικό επίπεδο. Παρ' όλα αυτά, ο αριθμός των συνεντεύξεων κρίνεται ικανοποιητικός, εφόσον το συλλεχθέν υλικό μας λειτουργεί επικουρικά, ώστε να σχηματίσουμε μια πρώτη εικόνα και να απαντήσουμε στο κύριο ερευνητικό μας ερώτημα: *πώς οι εργαζόμενοι της εστίασης βίωσαν την κρίση και τι επιπτώσεις είχε η τελευταία στις ζωές τους.*

Κατά την προετοιμασία της ερευνητικής πρότασης καταγράψαμε τις ερευνητικές μας υποθέσεις. Ενδεικτικά, αναφέρουμε κάποιες από αυτές: η ελληνική κρίση, ως απόρροια της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007, επηρέασε τις ζωές των ανθρώπων σε προσωπικό, κοινωνικό, πολιτικό, εργασιακό επίπεδο, ιδιαίτερα τους νέους και νέες που βρίσκονταν στα πρώτα βήματα της επαγγελματικής τους αποκατάστασης. Επιπλέον, οι επιπτώσεις της δεκαετούς κρίσης επηρεάζουν έως και σήμερα την ζωή τους, ιδιαίτερα τους όρους και προϋποθέσεις της ύπαρξης και αναπαραγωγής των υποκειμένων και αποκαλύπτονται οι άδηλες πτυχές της κρίσης.

Μέρος Α΄

Το ιστορικό πλαίσιο της κρίσης

Η εγχώρια βιβλιογραφία αναφέρει ότι η κρίση στην Ελλάδα ξεκινά κατά τα έτη 2009-2010, όταν η χώρα εντάχθηκε στο πακέτο βοήθειας από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ). Εφόσον η περιοδολόγηση της κρίσης κυμαίνεται στα χρονικά πλαίσια των πακέτων στήριξης (Μνημονίων), η κρίση ολοκληρώνεται με την λήξη του τρίτου και τελευταίου προγράμματος βοήθειας, δηλαδή τον Αύγουστο του 2018. Τα πρώτα σπέρματα της οικονομικής ύφεσης ήταν ορατά ήδη από το 2007-2008 όταν ξεκίνησε η χρηματοπιστωτική κρίση με την κατάρρευση των ακινήτων στην Αμερική το 2007-2008. Συνεπώς, αυτή η δεκαετή συγκυρία θα είναι το χρονικό της κρίσης. Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιαστεί το χρονικό της κρίσης, τα πρώτα χρόνια του παγκόσμιου οικονομικού κραχ και πώς η κρίση μεταφέρθηκε στην ευρωπαϊκή και στη συνέχεια στην ελληνική κοινωνία. Η περιοδολόγηση που θα ακολουθήσει θα χωριστεί με βάση τις εκάστοτε κυβερνήσεις και αυτό γίνεται για δύο λόγους: πρώτον, εξυπηρετεί την παρουσίαση της ιστορικότητας της κρίσης και δεύτερον, διότι με αυτό τον τρόπο θα έρθει στην επιφάνεια ο τρόπος με τον οποίο κάθε κυβέρνηση διαχειρίστηκε την οικονομική κρίση, αλλά και οι επιπτώσεις σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο.

Η χρηματοπιστωτική κρίση στις ΗΠΑ

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2007 χαρακτηρίστηκε ως η δεύτερη μεγαλύτερη οικονομική ύφεση μετά το κραχ του 1929. Η κρίση ξεκινά με την πτώση της Lehman Brothers που προκάλεσε ισχυρό πλήγμα στην παγκόσμια οικονομική ζωή. Η στεγαστική αγορά άρχισε να αλλάζει ήδη από το 2006 και μετά, ενώ ήταν η πρώτη φορά, μέσα στην τελευταία εικοσαετία, που οι αγορές των ακινήτων σημείωσαν έντονη κατάρρευση. Μετά το 2006, οι περισσότεροι παρατηρητές συμφωνούσαν ως προς την ευκολία που υπήρξε στην χορήγηση ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων. Η Ward (2010) δίνει μερικά παραδείγματα, όπως, εκατομμύρια Αμερικάνοι να μετακομίζουν σε πολυτελή σπίτια και να επιλέγουν ένα ανώτερο βιοτικό επίπεδο, το οποίο, όμως, ήταν πέρα των οικονομικών τους δυνατοτήτων. Ακόμα, εκατομμύρια Αμερικάνοι εκμεταλλευόμενοι αυτή την κατάσταση, δηλαδή τις υπέρογκα αυξημένες τιμές κατοικιών από την φούσκα, μετέτρεψαν τα σπίτια τους σε κέντρα ανάληψης, παίρνοντας με αυτόν τον τρόπο νέα δάνεια για να αποπληρώσουν τα παλιά, κερδίζοντας παράλληλα χρήματα, αλλά και εξασφάλιζαν νέα ενυπόθηκα καταναλωτικά δάνεια. Η

Wall Street γνώριζε πολύ καλά πως το «κάλυμμα» των ενυπόθηκων δανείων ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον στην αγορά των στεγαστικών, κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται από την άριστη βαθμολογία που λάμβαναν από τους οίκους πιστοληπτικής αξιολόγησης. Από τον Ιανουάριο του 2008 είχαν γίνει αντιληπτά τα πρώτα σημάδια της κρίσης, γεγονός που επιβεβαιώθηκε την ίδια περίοδο από τον Σκοτ Φράιντχάϊμ, στο Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ στο Νταβός. Ο Φράιντχάϊμ, ως διευθυντής στο γραφείο του προέδρου της Lehman, ανακοίνωσε ότι «δε χρειάζεται να περιμένουμε για να διαπιστώσουμε αν υπάρχει ύφεση ή όχι. [...] Ζούμε μια πιστωτική ύφεση και πρέπει να την αντιμετωπίσουμε» (Ward, 2010, σ. 275). Λίγους μήνες αργότερα, την 9^η Ιουνίου 2008 η Lehman ανακοινώνει ζημιές ύψους 2,8 δισεκατομμυρίων δολαρίων κατά το δεύτερο τρίμηνο, σημειώνοντας το πρώτο ζημιογόνο τρίμηνο μετά την ένταξη της στο χρηματιστήριο της Αμερικής το 1994. Οι επιπτώσεις ήταν πράγματι σημαντικές και μη αναστρέψιμες. Ο Τομπάζος (2018) χαρακτηρίζει την παγκόσμια οικονομική κρίση ως ένα εγγενές στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος που επιβλήθηκε από τις αρχές του 1980. Πρόκειται για μια κρίση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης, δηλαδή, μια κρίση του καπιταλιστικού συστήματος.

Η ευρωπαϊκή κρίση

Ήδη από το δεύτερο εξάμηνο του 2008, η χρηματοπιστωτική κρίση λαμβάνει υπερατλαντικές διαστάσεις και φτάνει στην Ευρώπη. Αυτό που δεν κατόρθωσαν να επιτύχουν οι ΗΠΑ και η Κίνα σε παγκόσμιο επίπεδο, καλείται να κάνει ως επικεφαλής η Γερμανία στην ευρωζώνη. Με άλλα λόγια, η Γερμανία προσπαθεί να αντισταθμίσει τις ανισοροπίες μεταξύ των χωρών Βορρά-Νότου. Αυτή η ανισοροπία μεταξύ Βορρά και Νότου είναι δεδομένη και οφείλεται στην ανταγωνιστικότητα των χωρών του Βορρά από εκείνες του δεύτερου χώρου (Μουζέλης, 2014, σ. 36-37). Τα βαθύτερα αίτια της ανταγωνιστικότητας έγκεινται σε αυτό που ονομάζει ο Emmanuel (1972) «άνιση συναλλαγή», δηλαδή, στην μεταφορά πόρων από τις αναπτυσσόμενες Νότιες χώρες στις εύπορες του Βορρά. Η μεγάλη αγορά της Ευρώπης και το κοινό της νόμισμα αδυνατούν να συμβάλλουν στην αντιστάθμιση των δύο χωρών (Βορρά-Νότου). Οι πρώτες ευρωπαϊκές χώρες που κινδυνεύουν από την χρηματοπιστωτική κρίση είναι, μεταξύ άλλων, η Ελλάδα, η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ιρλανδία (Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 32). Η μόνη βραχυπρόθεσμη λύση για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας των αναπτυσσόμενων χωρών φαίνεται να είναι η μείωση μισθών και συντάξεων. Στην ελληνική περίπτωση αυτή η μείωση πρέπει να έχει κάποια όρια, ώστε να αποφύγει τα

«ανταγωνιστικά» επίπεδα μισθών της Κίνας και της Ινδίας, ενώ αποδεικνύεται ότι η συμπίεση μισθών οδηγεί στην ένταση της ύφεσης και την αύξηση του δημόσιου χρέους (Μουζέλης, 2014, σ. 37-38).

Η ελληνική κρίση

2008: Η έναρξη της κρίσης

Η χρηματοπιστωτική ύφεση του 2007-2008 ήταν βέβαιο πως θα είχε διεθνείς διαστάσεις. Η λεγόμενη φούσκα των ακινήτων των ΗΠΑ επεκτάθηκε σε ευρωπαϊκό και ελληνικό επίπεδο (Σακελλαρόπουλος, 2014). Η ελληνική περίπτωση όχι μόνο δε ξέφυγε του γενικού κανόνα αλλά ξεσκέπασε οικονομικά ρήγματα και προβλήματα πολλών ετών. Τα πρώτα σπέρματα της κρίσης ήταν αισθητά στην εγχώρια οικονομική και κοινωνική ζωή. Η ιστορική αναδρομή κρίνεται απαραίτητη για να παρουσιαστεί και να εξεταστεί στη συνέχεια το υπόβαθρο της ελληνικής οικονομικής κρίσης από τα πρώτα χρόνια έως την λήξη των μνημονίων. Μέσα στην δεκαετή περίοδο που θα εξετάσουμε σημειώνονται πρωτοφανή γεγονότα κάτι που μαρτυρά ότι η οικονομική κρίση ενσωματώθηκε πλήρως στην κοινωνική αλλά και πολιτική ζωή του τόπου. Τα δημοσιονομικά δεδομένα αποδεικνύουν πως η χώρα είχε επηρεαστεί ανεπανόρθωτα από την κρίση και επρόκειτο να βιώσει τις συνέπειες της σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο (Κατσίκας, Φιλίνης και Αναστασάτου, 2017).

Ήδη από το 2007-2008 υπήρχε ένα ανήσυχο πνεύμα στην ελληνική πολιτική και οικονομία. Η πτώση του χρηματιστηρίου των ΗΠΑ και η ευρωπαϊκή οικονομική κατάρρευση προκάλεσε αναστάτωση στο εσωτερικό της χώρας. Η κυβέρνηση Κ. Καραμανλή πανηγύριζε τον Σεπτέμβριο του 2007 την δεύτερη συναπτή θητεία του από το 2004. Το 2008 παρουσιάζεται ως ασφυκτικό έτος καθώς η χρηματοπιστωτική κρίση επεκτείνεται συνεχώς σε όλο το παγκόσμιο ιστό. Ο Υπουργός Οικονομικών της κυβέρνησης Καραμανλή με δηλώσεις του τον Μάρτη του 2008 εφησυχάζει τους πολίτες ισχυριζόμενος ότι η κρίση δεν θα επηρεάσει την χώρα, ενώ οι Ευρωπαίοι εταίροι ζητούν να ληφθούν άμεσα μέτρα (Βούλγαρης, 2013, σ. 158). Ο πρωθυπουργός της χώρας αρνήθηκε πεισματικά την λήψη μέτρων αλλά και την ένταξη της χώρας στο ΔΝΤ. Στο εσωτερικό επικρατεί αναβρασμός και ανησυχία για το αβέβαιο μέλλον της Ελλάδας. Το έντονο κλίμα κορυφώνεται με τα γεγονότα του Δεκεμβρίου 2008. Το βράδυ της 6^{ης} Δεκεμβρίου ο αστυνόμος Επαμεινώνδας Κορκονέας μαζί με τον

συνάδελφο του περιπολούσαν λίγο μετά τις 9 το βράδυ στην περιοχή των Εξαρχείων.¹ Παρά τις εντολές που είχαν λάβει, περπάτησαν μέχρι την συμβολή των οδών Τζαβέλλα και Μεσολογγίου στο σημείο, όπου βρισκόταν ο 15χρόνος Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος μαζί με τον φίλο του Νίκο Ρωμανό. Οι δύο αστυνόμοι έφυγαν αλλά επέστρεψαν στο ίδιο σημείο λίγα λεπτά αργότερα. Ένας από τους δύο αστυνομικούς, ο ειδικός φρουρός Επ. Κορκονέας πυροβόλησε στη καρδιά τον νεαρό Αλέξανδρο με αποτέλεσμα τον ακαριαίο θάνατο του. Αυτό το συμβάν έγινε αφορμή για να ξεκινήσει μια κοινωνική εξέγερση. Ο έλεγχος στο εσωτερικό της χώρας χάνεται και η κυβέρνηση βρίσκεται εκτεθειμένη και ανίκανη να διαχειριστεί την κατάσταση. Ο κοινωνικός αναβρασμός, τα νεανικά κινήματα και η πίεση που ασκήθηκε είχε ως αποτέλεσμα την παραίτηση του Υπουργού Εσωτερικών Προκόπη Παυλόπουλου και του υφυπουργού του, παραιτήσεις που δεν έγιναν δεκτές από τον πρωθυπουργό (Παππάς, 2016, σ. 134). Τις επόμενες μέρες σημειώθηκαν κινητοποιήσεις, πορείες και διαδηλώσεις στην μνήμη του νεαρού Αλέξανδρου από όλους όσους ήθελαν να δείξουν την αντίδραση και την δυσαρέσκεια τους στην αντιμετώπιση του συμβάντος από την κυβέρνηση. Αυτό το γεγονός, ειδησεογραφικά, ξεπέρασε τα εθνικά σύνορα και προβλήθηκε από μέσα ενημέρωσης του εξωτερικού. Πιο συγκεκριμένα, η Μ. Βρετανία και η Αυστραλία προειδοποιούν τους τουρίστες που βρίσκονταν στην Ελλάδα να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί (Λυγερός, 2011, σ. 192-197).²

Αξιοματική αντιπολίτευση της χώρας ήταν το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (εφεξής ΠΑ.ΣΟ.Κ.). Από την Μεταπολίτευση μέχρι τα πρώτα χρόνια της κρίσης, ΠΑ.ΣΟ.Κ.- Νέα Δημοκρατία (εφεξής ΝΔ) εναλλάσσονταν στην διακυβέρνηση της χώρας ως αυτοδύναμα κόμματα. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. εκείνη την περίοδο είχε κρατήσει το υψηλό ποσοστό που κατείχε, το οποίο όλο και αυξανόταν, εφόσον εκμεταλλευόταν τις εσωτερικές και οικονομικές κρίσεις του 2007-2008. Ασκύσε δριμύ κριτική στην κυβέρνηση και την κατηγορούσε για ανευθυνότητα και ανικανότητα. Η άρνηση της αντιπολίτευσης να ψηφίσει Πρόεδρο της Δημοκρατίας τον Φεβρουάριο του 2010

1. Η περιοχή των Εξαρχείων ήταν γνωστή για τις ελεύθερες ιδέες που διακινούνταν αλλά και τον αντιεξουσιαστικό λόγο που εξέφραζε. Στην συγκεκριμένη περιοχή δεν υπήρχε ιδιαίτερη αστυνόμευση λόγω του ταξικού πρόσημου.

2. Η κυβέρνηση Καραμανλή έχει ήδη αποτύχει στην διαχείριση εσωτερικών κρίσεων από το καλοκαίρι του 2007 όταν οι φωτιές στο Πύργο Ηλείας κόστισαν 84 ζωές Βλ. σχετικά Λυγερός, 2011, σ.73-75.

οδήγησε τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή σε πρόωρες εκλογές (Παππάς, 2016, σ. 135). Στις 4 Οκτωβρίου 2009 η ΝΔ χάνει την πρώτη θέση και επιστρέφει στην αξιωματική αντιπολίτευση με ποσοστό 33,47%, ενώ το ΠΑ.ΣΟ.Κ. γίνεται αυτοδύναμη κυβέρνηση με ποσοστό 43,92% (Βούλγαρης, 2013, σ. 154-171).³ Η θητεία του Κ. Καραμανλή λήγει οριστικά ως πρωθυπουργού αλλά και προέδρου της ΝΔ, αφού έπειτα από τις εσωκομματικές εκλογές αντικαταστάθηκε από τον Αντώνη Σαμαρά (Παππάς, 2016, σ. 135).

2009-2011: Ύφεση και κοινωνική αναταραχή

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. έχει ήδη κυβερνήσει δεκαεφτά χρόνια από την Μεταπολίτευση έως το 2004. Το 2009 επανέρχεται στην εξουσία με πρωθυπουργό τον Γ. Παπανδρέου, υιό του ιδρυτή και πρώην προέδρου του ΠΑ.ΣΟ.Κ. και πρωθυπουργού της χώρας για σχεδόν μια δεκαετία. Η εκλογική του επιτυχία του Γ. Παπανδρέου βασίστηκε αποκλειστικά στην οξυδερκή κριτική που ασκούσε στην προηγούμενη κυβέρνηση, καθώς επίσης και στην ρητορική του περί λήψης μέτρων και αποφάσεων. Ήδη από τις πρώτες μέρες της θητείας του αντιλαμβάνεται πως το μέγεθος του προβλήματος ήταν πιο κρίσιμο από ότι είχε υπολογίσει. Αξίζει να σημειωθεί πως στο τέλος του 2009 το δημόσιο χρέος της χώρας είχε ξεπεράσει το 115% του ΑΕΠ, ενώ το 75% από το τελευταίο βρισκόταν σε ξένα χέρια (Παππάς, 2016, σ. 136). Παρά την δυσμενή οικονομική θέση της Ελλάδας και το δημοσιονομικό έλλειμμα που είχε αυξηθεί, οι προεκλογικές δεσμεύσεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ. σχετικά με την εγγύηση του πραγματικού εισοδήματος των εργαζομένων για αυξήσεις σε μισθούς και συντάξεις μεγαλύτερες του πληθωρισμού, καθώς και στις κρατικές δαπάνες για τη διαχείριση του δημόσιου χρέους, διακυβεύονται από τις πρώτες μέρες, όπως αναφέρουν οι Ελευθερίου και Τάσσης (2013, σ. 168 κ.ε.). Ο Γ. Παπανδρέου εξαρχής είχε εναντιωθεί στις πολιτικές λιτότητας που υποστήριζε η κυβέρνηση της ΝΔ και είχε ακολουθήσει διαφορετική πορεία. Με άλλα λόγια ενώ υποστήριζε την ενίσχυση της ρευστότητας των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων

3. Η πτώση των ποσοστών της ΝΔ ήταν εμφανής ήδη από τα αποτελέσματα των Ευρωεκλογών λίγους μήνες νωρίτερα στις 7 Ιούνη 2009 όταν έλαβε 32,3% έναντι του ΠΑ.ΣΟ.Κ., το οποίο έλαβε 36,65%. Με αυτό τον τρόπο τελείωσε οριστικά μια πενταετία, η οποία, όπως γράφει ο Βούλγαρης (2013, σ. 171), θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από την συμβατική διαχείριση της εξουσίας, αλλά η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση και η κρίση του ευρώ, απέδειξε πως ήταν η πρώτη πράξη μιας εθνικής οδύσειας.

αναγκάστηκε να αθετήσει τις προεκλογικές του υποσχέσεις (Lyrintzis, 2011, p. 12).⁴ Το γενικότερο κλίμα στο εσωτερικό του κόμματος γρήγορα ανατρέπεται και θυμίζει κατάσταση «έκτακτης ανάγκης» επιβάλλοντας συγκεκριμένη σχέση μεταξύ κόμματος και κυβέρνησης. Αυτό το γεγονός έχει ως συνέπεια την περιθωριοποίηση της οργάνωσης του κόμματος μεταξύ ηγεσίας-κόμματος κατά την περίοδο λήψης και προώθησης μέτρων του πρώτου Μνημονίου. Στις 23 Απριλίου 2010 ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου ανακοινώνει από το Καστελόριζο την προσφυγή της χώρας στο ΔΝΤ (Αλεξάκης, 2014, σ. 44). Η ένταση της ύφεσης εξαιτίας των λανθασμένων εκτιμήσεων της κυβέρνησης δυσκολεύουν τις συνθήκες και οδηγούν στην δανειοδότηση της χώρας ύψους 110 δισεκατομμυρίων ευρώ από το ΔΝΤ, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και την ΕΚΤ με σκοπό να αποφύγει την χρεοκοπία και να αποπληρώνει τις κρατικές δαπάνες (Παππάς, 2016, σ. 137).⁵ Η υπογραφή του πρώτου Μνημονίου έγινε πραγματικότητα στις 5 Μαΐου 2010.⁶ Η ψήφιση του στο ελληνικό κοινοβούλιο αποτελεί μια επιβολή από τους Ευρωπαίους εταίρους για την χορήγηση πακέτου στήριξης προς την Ελλάδα (Παναγιωτόπουλος, 2015), ενώ η υπογραφή του Μνημονίου προκάλεσε το τόσο κοινωνικό όσο και πολιτικό διαχωρισμό σε υποστηρικτές του Μνημονίου και του Αντιμνημονίου (Σωτηροπούλου, 2022, σ. 151).⁷ Ο κρατικός παρεμβατισμός και ο ρόλος των κοινοβουλευτικών κομμάτων στην οικονομική ζωή της χώρας ήταν περιορισμένοι,

4. Πιο συγκεκριμένα, όταν ερωτήθηκε ο Γ. Παπανδρέου πώς και από ποιες πηγές χρηματοδότησης θα αντλήσει αυτά τα κεφάλαια απάντησε πως «Λεφτά υπάρχουν, απλά ο κύριος Καραμανλής προτιμά να τα δίνει στους λίγους και ισχυρούς». Αυτό το σύνθημα «Λεφτά υπάρχουν» ακολούθησε τον Γ. Παπανδρέου σε όλη την προεκλογική εκστρατεία του (Παππάς, 2016, σ. 135).

5. Το ΔΝΤ, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και η ΕΚΤ αποτελούσαν την «τρίκα» ή αλλιώς «θεσμοί» (Παππάς, 2016, σ. 137). Από τα 110 δις. ευρώ, τα 80 δις προήλθαν από διμερή δάνεια μελών-κρατών της ΕΕ και τα 30 δις από το ΔΝΤ (Βαρβιτσιώτη & Δενδρινού, 2019, σ. 16)

6. Πριν την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου είχαν προηγηθεί δύο πακέτα στήριξης από την ΕΕ προς την Ελλάδα. Συνοπτικά το πρώτο Μνημόνιο περιλάμβανε μέτρα για τον περιορισμό των δημοσίων δαπανών, όπως κατάργηση 13^{ου} και 14^{ου} μισθού, κατάργηση επιδομάτων δημοσίων υπαλλήλων κ.α. (Σχετικά με τα πρώτα πακέτα στήριξης και το πρώτο Μνημόνιο Βλ. Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 75-78).

7. Το επονομαζόμενο Μνημόνιο ήταν ένα σύνολο συμβάσεων που σύναψε η Ελλάδα με τις 15 χώρες του Ευρώ και του ΔΝΤ. Από το 2010 έως το 2015 υπογράφηκαν συνολικά τρία Μνημόνια: α) «Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής», β) «Τεχνικό Μνημόνιο Συνεννόησης» και το γ) «Μνημόνιο Συνεννόησης στις Συγκεκριμένες Προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής» (Σωτηροπούλου, 2022, σ. 151). Το πρώτο Μνημόνιο ψηφίστηκε χωρίς να προηγηθεί κάποια διαβούλευση με τα εσωτερικά όργανα του κόμματος, όπως απαιτείται σε τέτοιες περιπτώσεις (Ελευθερίου & Τάσσης, 2013, σ. 175).

ενώ παράλληλα τα μέτρα που εφαρμόζονται αντιτίθενται με τις προεκλογικές δεσμεύσεις αλλά και με την ιδεολογία των κομμάτων. Αυτός ήταν ο κύριος λόγος για τον οποίο το ΠΑ.ΣΟ.Κ. αναγκάστηκε να ακολουθήσει μια νέα τακτική, η οποία συμβάδιζε με έναν εργαλειακό χαρακτήρα, ώστε να κατευνάσουν οι εσωκομματικές αντιδράσεις, οι οποίες μπορούσαν να οδηγήσουν το κόμμα σε διάλυση. Σε μια τέτοια κρίσιμη στιγμή το παραπάνω θα σήμαινε καταστροφή για το ίδιο το κόμμα, το πολιτικό σύστημα, αλλά και την οικονομία.

Το 2011 ήταν ένα έτος ανατροπών και σημαντικών κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων. Η ελληνική κοινωνία βιώνει τις επιπτώσεις του πρώτου Μνημονίου και των πακέτων στήριξης. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους υπογράφεται και εφαρμόζεται το «Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015», το οποίο αποτελεί το τέταρτο κατά σειρά πακέτο στήριξης που εφαρμόζεται στη χώρα από το 2010.⁸ Οι επιπτώσεις του συγκεκριμένου πακέτου ήταν ορατές στην κοινωνία και εκδηλώθηκαν με κινήματα διαμαρτυρίας και προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας (Vasilopoulou & Halikiopoulou, 2013, p. 526). Ένα τέτοιο κίνημα που έκανε την εμφάνιση του εν μέσω μνημονιακών εποχών ήταν το κίνημα των Αγανακτισμένων, όπου πλήθος ανθρώπων συγκεντρώνονταν στις πλατείες για να διαδηλώσουν κατά των μέτρων στήριξης (Λυγερός, 2011, σ. 399).⁹ Αυτές οι εξελίξεις είχαν αντίκτυπο και στα ποσοστά των κομμάτων. Τον ίδιο μήνα το ΠΑ.ΣΟ.Κ. μετά την υπογραφή του πακέτου χάνει οκτώ ποσοστιαίες μονάδες και δίνει το προβάδισμα στην ΝΔ.¹⁰ Παρ' όλα αυτά, η οικονομική και δημοσιονομική κατάσταση της χώρας

8. Το συγκεκριμένο πακέτο στήριξης περιλάμβανε μια σειρά από μέτρα λιτότητας. Μεταξύ άλλων όριζε την μείωση κατά 15% προσλήψεων στο δημόσιο, φορολογικά μέτρα, όπως, αύξηση κλίμακας ΦΠΑ σε προϊόντα και υπηρεσίες εστίασης (Βλ. σχετικά Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 77-78).

9. Το κίνημα των πλατειών, πιο συγκεκριμένα των Αγανακτισμένων έφερε πόλωση στο πολιτικό και κομματικό σύστημα. «Οι Αγανακτισμένοι» ήταν το κίνημα που προέκυψε από τις μαζικές συγκεντρώσεις σε σχεδόν όλες τις μεγάλες ελληνικές πόλεις. Τον Ιούνιο του 2011 το κίνημα των Αγανακτισμένων απορρίπτει τον μέχρι τότε ειρηνικό χαρακτήρα και σε συγκέντρωση στην πλατεία Συντάγματος μαζί με τα συνδικάτα προκαλείται ένταση και εκτεταμένα επεισόδια μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας (Βλ. σχετικά Λυγερός, 2011, σ. 399-404).

10. Πιο συγκεκριμένα, το ΠΑ.ΣΟ.Κ. σημειώνει μια δραματική πτώση των ποσοστών του, καθώς τον Μάρτη του 2011 κατείχε το 34%, ενώ τον Ιούλιο του 2011 σημειώνει 26%. Σε αυτό το διάστημα κερδισμένη πολιτικά βγαίνει η ΝΔ, η οποία σημειώνει μικρή αύξηση των ποσοστών της (Βούλγαρης και Νικολακόπουλος, 2014, σ. 19).

σημειώνουν πτωτική φορά (Βούλγαρης και Νικολακόπουλος, 2014, σ. 18-19). Κατά το τέλος του καλοκαιριού αποδείχτηκε ότι απώτερος στόχος των μέτρων ήταν η συνολική αύξηση της φορολογίας, η επιβάρυνση των ελεύθερων επαγγελματιών και η αλλαγή των εργασιακών συνθηκών στον ιδιωτικό τομέα. Τα προηγούμενα πακέτα δεν κρίθηκαν αρκετά και έτσι τον Σεπτέμβριο του 2011 υπογράφεται ακόμα ένα πακέτο στήριξης, το οποίο θα εξυπηρετούσε τους παραπάνω στόχους (Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 78).¹¹

Η έλλειψη αποτελεσματικότητας της κυβέρνησης αλλά και η αποτυχημένη προσπάθεια της να θέσει σε δημοψήφισμα την υπογραφή της συμφωνίας προκαλεί έντονες αντιδράσεις τόσο στην κοινωνία όσο και στην αντιπολίτευση και ο Γ. Παπανδρέου οδηγείται σε παραίτηση τον Νοέμβριο του 2011 (Βαρβιτσιώτη και Δενδρινού, 2019, σ. 18). Με αυτόν τον τρόπο ολοκληρώθηκε οριστικά η θητεία του ως πρωθυπουργός και πρόεδρος του ΠΑ.ΣΟ.Κ., ενός ηγεμονικού κόμματος που μεσουρανούσε την δεκαετία του '80 (Ελευθερίου και Τάσσης, 2013, σ. 175-179). Την διαδοχή της προεδρίας του κόμματος αναλαμβάνει ο Ευ. Βενιζέλος, ενώ παράλληλα σχηματίζεται κυβέρνηση κοινής αποδοχής από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., τη ΝΔ και τον Λαϊκό Ορθόδοξο Συναγερμό (εφεξής ΛΑ.Ο.Σ.) με επικεφαλής τον Λουκά Παπαδήμο, πρώην Αντιπρόεδρο της ΕΚΤ. Η συγκεκριμένη κυβέρνηση είχε περιορισμένο χρόνο ζωής, καθώς αναπλήρωνε την πολιτική αστάθεια της χώρας έως ότου προκηρυχτούν εθνικές εκλογές. Παράλληλα, έπρεπε να εκπληρώσει τον στόχο που δεν κατάφερε να επιτύχει η προηγούμενη κυβέρνηση, δηλαδή, να εξυπηρετήσει τις υποχρεώσεις έναντι των Ευρωπαϊκών δανειστών. Ανάμεσα σε αυτές ήταν το κούρεμα του ιδιωτικού χρέους, γνωστό ως PSI, το οποίο επιτυγχάνεται μέσα σε λίγους μήνες (Παππάς, 2016, σ. 142). Το κούρεμα του χρέους χαρακτηρίστηκε ως η μεγαλύτερη αναδιάρθρωση χρέους που πραγματοποιήθηκε ποτέ στην ιστορία, εφόσον οι ιδιώτες επενδυτές δέχτηκαν την πτώση της αξίας ομολόγων και μετοχών κατά 54%. Η δεύτερη δέσμευση ήταν η υπογραφή του δεύτερου Μνημονίου στις 12 Φεβρουαρίου του 2012 με την χώρα να δανείζεται 144 δισ. ευρώ (Βαρβιτσιώτη και Δενδρινού, 2019, σ. 18-19). Το δεύτερο Μνημόνιο ή διαφορετικά το έκτο πακέτο στήριξης περιείχε μέτρα όπως: την κατάργηση της ΕΓΣΣΕ για τα έτη 2010-2012, την μείωση του κατώτατου μισθού από 751 στα 586 ευρώ, την μείωση χρόνου μετενέργειας των συλλογικών συμβάσεων,

11. Αυτό το πακέτο αποτελεί το πέμπτο κατά σειρά πακέτο στήριξης και περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, μέτρα που αλλάζουν τις εργασιακές συνθήκες σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, επιβολή φόρων στους λογαριασμούς ρεύματος (χαράτσι) (βλ. σχετικά Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 78).

καθώς επίσης και σημαντικές αλλαγές στον εργασιακό χώρο.¹² Στις 11 Απριλίου 2012 η κυβέρνηση Παπαδήμου παραιτείται και η χώρα οδηγείται σε εθνικές εκλογές (Βούλγαρης και Νικολακόπουλος, 2014, σ. 20).

2012-2014: Επάνοδος της Δεξιάς

Έπειτα από τρία χρόνια κρίσης, δύο Μνημονιακές πράξεις και πακέτα στήριξης που προωθούν μέτρα και πολιτικές λιτότητας η κοινωνία εμφανίζεται με ανάμικτα συναισθήματα, κόπωσης, θυμού και απογοήτευσης. Αυτά τα συναισθήματα αποτυπώθηκαν στις διπλές εκλογές του 2012 με το αίτημα της αλλαγής (Παππάς, 2016, σ. 178). Το δεύτερο μνημόνιο αναζωπύρωσε τις αντιδράσεις της κοινωνίας, καθώς η αποδοκιμασία του ανήλθε σε ποσοστό 79%, όπως επισημαίνει ο Γιάννης Μαυρής σύμφωνα με δημοσκοπήσεις (Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 151).

Στις εθνικές εκλογές της 6^{ης} Μαΐου αλλάζει συνολικά ο κομματικός χάρτης, καθώς τα δύο μεγάλα κόμματα που εναλλάσσονταν στην εξουσία από τη μεταπολίτευση μέχρι και το 2012 χάνουν μεγάλο ποσοστό της εκλογικής τους βάσης. Το κόμμα της ΝΔ κερδίζει τις εκλογές και συγκεντρώνει το ποσοστό του 18,85%, έχοντας χάσει μεγάλο μέρος της εκλογικής της βάσης. Η έκπληξη της εκλογικής διαμάχης ήταν το κόμμα του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς (εφεξής ΣΥ.ΡΙΖ.Α.), το οποίο με την εντυπωσιακή αύξηση των ποσοστών του στο 16,79% ανέρχεται στην αξιωματική αντιπολίτευση της χώρας. Το άλλοτε «ηγεμονικό» ΠΑ.ΣΟ.Κ. πέφτει στην τρίτη θέση με ποσοστό 13,18% έχοντας χάσει περίπου τα 2/3 της εκλογικής του δύναμης.¹³ Το κοινοβουλευτικό σύστημα συμπληρώνουν κόμματα της άκρα δεξιάς, όπως, το κόμμα των Ανεξάρτητων Ελλήνων (εφεξής ΑΝ.ΕΛ.) με ποσοστό 10,62%, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ) (8,48%), ενώ ακόμα ένας παράγοντας αλλαγής του κομματικού χάρτη ήταν η ένταξη της Χρυσής Αυγής (εφεξής ΧΑ) που κατάφερε να αποκτήσει 6,97% των ψήφων. Την επτακομματική βουλή συμπληρώνει το κόμμα του Φ. Κουβέλη, Δημοκρατική Αριστερά (εφεξής ΔΗΜ.ΑΡ.) με ποσοστό 6,11% (ΥΠΕΣ, 2012α).

Τα εκλεγμένα κόμματα δεν μπορούν να σχηματίσουν κυβέρνηση και η Βουλή διαλύεται. Προκηρύσσονται νέες εκλογές για τις 17 Ιουνίου. Τα αποτελέσματα των

12. Όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο τα μέτρα που περιλάμβανε το δεύτερο Μνημόνιο είχαν επιπτώσεις σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα (βλ. σχετικά Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 79-80).

13. Το έτος 2012 δεν αποτελούσε μόνο έτος κοινωνικών και οικονομικών αναταραχών, αλλά γίνεται εμφανής η κρίση του πολιτικού συστήματος με αποκορύφωμα τις διπλές εκλογές του 2012.

εκλογών, αν και ήταν αναμενόμενα, έδωσαν οριστική λύση στη πολιτική αστάθεια και ταυτόχρονα επιβεβαιώθηκε το μήνυμα των ψηφοφόρων για «αλλαγή». Όπως παρατηρείται στον Πίνακα 1, στην δεύτερη εκλογική αναμέτρηση του 2012 υπήρξαν μικρές αλλά σημαντικές αλλαγές εν συγκρίσει με την πρώτη εκλογική αναμέτρηση. Η ΝΔ εξελέγη πρώτη δύναμη, αλλά όχι αυτοδύναμη και σχηματίζεται κυβέρνηση με την στήριξη του ΠΑ.ΣΟ.Κ. και της ΔΗΜ.ΑΡ.. Πρωθυπουργός της χώρας ορκίζεται ο Αντώνης Σαμαράς. Το κόμμα του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. κατοχύρωσε την θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης αυξάνοντας την δυναμική του και αποκτώντας κάτι παραπάνω από μισό εκατομμύριο ψήφους. Ο Αλέξης Τσίπρας ως πρόεδρος του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. ενδυνάμωσε περισσότερο από κάθε άλλη φορά στην ιστορία την εκλογική βάση του κόμματος, ενώ απείχε από την πρώτη θέση μερικές εκατοντάδες χιλιάδες ψήφους. Τα υπόλοιπα κόμματα κράτησαν τα ποσοστά τους σε σταθερά επίπεδα με εξαίρεση το ΚΚΕ, το οποίο έχασε μέσα σε ένα μήνα την μισή εκλογική του δύναμη.

Πίνακας 1. Πηγή ΥΠΕΣ (2012α, 2012β)

Εκλογικές Αναμετρήσεις 2012	6/5/2012		17/6/2012	
	%	Ψήφοι	%	Ψήφοι
ΝΔ	18,85	1.192.103	29,66	1.825.514
ΣΥ.ΡΙΖ.Α.	16,79	1.061.929	26,89	1.655.042
ΠΑ.ΣΟ.Κ.	13,18	833.452	12,28	756.045
ΑΝ.ΕΛ.	10,62	671.325	7,51	462.410
ΚΚΕ	8,48	536.104	4,5	277.214
ΧΑ	6,97	440.985	6,92	426.027
ΔΗΜ.ΑΡ.	6,11	386.394	6,25	384.971

Ο νεοεκλεγμένος πρωθυπουργός διακατεχόταν από δύο χαρακτηριστικά στοιχεία: πρώτον, ήταν ένας ηγέτης, ο οποίος μπορούσε να εκπροσωπήσει επάξια την χώρα στους Ευρωπαίους ηγέτες και δεύτερον, είχε όλα εκείνα τα προσόντα που μπορούσαν να τον αναδείξουν στην διεθνή πολιτική σκηνή. Μετά το σχηματισμό κυβέρνησης και ενώ η χώρα βρίσκεται στα πρόθυρα μιας πιθανής εξόδου από το ευρώ (GREXIT) η ισχυρή πολιτική προσωπικότητα του Α. Σαμαρά κυριάρχησε και παρακάμπτοντας την μέχρι πρότινος αντιμνημονιακή ρητορική, αποφασίζει να εφαρμόσει μεταρρυθμιστικές αλλαγές και πολιτικές λιτότητας σύμφωνα με τους Ευρωπαίους εταίρους ως την

λιγότερο κακή λύση μπροστά στην χρεοκοπία και την έξοδο της χώρας από το ευρώ. Το καλοκαίρι του ίδιου έτους ήταν ιδιαίτερα κρίσιμο τόσο πολιτικά όσο και κοινωνικά. Η μνημονιακή στροφή του Σαμαρά οδηγεί την κοινωνία σε πόλωση. Στις 7 Νοεμβρίου 2012 υπογράφεται νέο πακέτο στήριξης, το οποίο χαρακτηρίστηκε μεσοπρόθεσμου πλαισίου δημοσιονομικής στρατηγικής 2013-2016 και περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, την περικοπή του 13^{ου} και 14^{ου} μισθού, αλλά και σημαντικές μεταρρυθμίσεις στο ασφαλιστικό σύστημα (Βαρβιτσιώτη και Δενδρινού, 2019, σ. 19, 135· Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 80).

Η πόλωση στην τρικομματική κυβέρνηση είναι αισθητή. Η πρότερη αντιμνημονιακή στάση της ΝΔ και η πολιτική της μετατόπιση, όπως συνέβη με το ΠΑ.ΣΟ.Κ., προκάλεσε εσωτερικές διαμάχες στο κόμμα, αλλά ενέτεινε ακόμα περισσότερο τις κοινωνικές αντιδράσεις. Η ανεργία τον Απρίλη του 2013 αγγίζει το 27,9% ως το μεγαλύτερο ποσοστό που καταγράφηκε στα χρονικά της Ελλάδας (ΕΛΣΤΑΤ, 2022). Τον Ιούνιο του 2013 η κυβέρνηση της ΝΔ ανακοινώνει το κλείσιμο της ΕΡΤ και η ΔΗΜ.ΑΡ. αποχωρεί από την συγκυβέρνηση. Έτσι, η κυβέρνηση γίνεται δικομματική με 162 βουλευτές, ενώ αργότερα τον Απρίλιο του 2014 καταλήγει να μείνει με 152 βουλευτές. Όλη αυτή η πτωτική εξέλιξη της κυβέρνησης Σαμαρά είχε σημαντικό δημοσκοπικό αντίκτυπο στα ποσοστά του ΣΥ.ΡΙΖ.Α., τα οποία συνεχώς ήταν αυξανόμενα. Πάρα την κριτική που δέχεται ο Τσίπρας από την κυβέρνηση σχετικά με τις προσωπικές του πεποιθήσεις (περί αθεΐας, συμφώνου συμβίωσης) ή προπαγανδιστικά μέσα που είχαν σκοπό να πλήξουν την εικόνα του νέου προέδρου, σημειώνεται η πρώτη εκλογική επιτυχία του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. στις ευρωεκλογές του 2014 (Μαυρής, 2014α).¹⁴ Στις 18 Μαΐου 2014 διεξάγεται ο α' γύρος αυτοδιοικητικών και περιφερειακών εκλογών, ενώ μια εβδομάδα αργότερα στις 25 Μαΐου διεξάγεται ο β' γύρος αυτοδιοικητικών και περιφερειακών εκλογών, καθώς επίσης και οι Ευρωεκλογές.

14. Αξίζει να σημειωθεί πως η κυβέρνηση Σαμαρά παρατηρώντας την άνοδο του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. εφάρμοσε μεταρρυθμίσεις στις εκλογικές διαδικασίες με σκοπό να εμποδίσει την ροή των ψήφων. Πιο συγκεκριμένα, κατήργησε το δικαίωμα για μετανάστες και ομοεθνείς και τέθηκαν περιορισμοί στους ετεροδημότες κατά την εκλογική διαδικασία (βλ. περισσότερα Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 172-173).

Ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. σε επίπεδο περιφερειακών εκλογών καταφέρνει να εκλέξει περιφερειάρχες στην περιφέρεια των Ιονίων Νήσων και στην Αττική (ΥΠΕΣ, 2014α), ενώ στις Ευρωεκλογές έρχεται πρώτο κόμμα με ποσοστό 26,56%. Η ΝΔ ακολουθεί με μικρή διαφορά στο 22,72% και τρίτο κόμμα εξελέγη η ΧΑ με 9,39%. Ακολούθησαν η ΕΛΙΑ με 8,02%, το Ποτάμι με 6,61%, το ΚΚΕ με 6,11% και το κόμμα των ΑΝ.ΕΛ. που εξέλεξε ένα ευρωβουλευτή με ποσοστό 3,46% (ΥΠΕΣ, 2014β).

Το έτος 2014 επιβεβαιώνει τις προβλέψεις των προηγούμενων εθνικών εκλογών. Όπως είδαμε παραπάνω, ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. από τις εκλογές του 2012 σημείωνε σημαντική αύξηση των ποσοστών (Μαυρής, 2014β), ενώ ο χώρος της κεντροαριστεράς αλλάζει ριζικά. Το κόμμα του ΠΑ.ΣΟ.Κ. μετονομάζεται από τον Ευάγγελο Βενιζέλο σε ΕΛΙΑ για να συμμετάσχει στις εκλογές του 2014 και να αποκόψει κάθε σχέση με το παλιό και φθαρμένο ΠΑ.ΣΟ.Κ. και να ανασυγκροτηθεί κομματικά. Ακόμα μια αλλαγή ήταν η ίδρυση του κόμματος «Το Ποτάμι» από τον γνωστό δημοσιογράφο Σταύρο Θεοδωράκη. Το Ποτάμι εντάσσεται πολιτικά στο χώρο του κέντρου, ενώ, όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα, έγειρε εξ αρχής υποψίες για τους λόγους ίδρυσης του. Συνολικά, οι εκλογές του 2014 κατά μίαν έννοια προεξοφλούσαν την πρόθεση των ψηφοφόρων στις επερχόμενες βουλευτικές εκλογές.

Σε επίπεδο οικονομικών εξελίξεων, το 2014 έδειχνε ότι οι σκληρές προσπάθειες ανάκαμψης απέδιδαν καρπούς. Το ΑΕΠ βρισκόταν σχετικά σε θετικά επίπεδα, καθώς είχε μειωθεί στο 3,6% από 8,9% που ήταν το 2012. Ταυτόχρονα, η ύφεση 9,1% μετατράπηκε σε 0,7% ανάπτυξη (Βαρβιτσιώτη και Δενδρινού, 2019, σ. 135). Τον Μάιο του ίδιου έτους ψηφίστηκε το Μεσοπρόθεσμο Πακέτο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2015-2018 και αποτέλεσε εφαρμοστικός νόμος (Ν. 4263/2014).

Στα τέλη του 2014 η Βουλή καλούνταν να ψηφίσει και να εκλέξει Πρόεδρο της Δημοκρατίας και ήταν η μοναδική ευκαιρία της αξιωματικής αντιπολίτευσης με την δυναμική που είχε αποκτήσει να οδηγήσει την χώρα σε πρόωρες εκλογές.

2015-2019: Διακυβέρνηση ΣΥ.ΡΙΖ.Α.-ΑΝ.ΕΛ.

Το βράδυ των εκλογών της 25^{ης} Ιανουαρίου 2015 το κόμμα του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. κερδίζει τις εκλογές. Ήταν αναμενόμενο από τις δημοσκοπήσεις που μαρτυρούσαν την ανοδική του πορεία και την διεκδίκηση της πρώτης θέσης (Metron Analysis, 2015). Η αδυναμία να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση το οδηγεί σε συγκυβέρνηση με τους ΑΝ.ΕΛ. Οι διαπραγματεύσεις ξεκινάνε αμέσως, καθώς ο χρόνος ήταν ασφυκτικά περιορισμένος.

Τον Φεβρουάριο του 2015, όταν έληγε η προθεσμία αποπληρωμής της δόσης, ο Τσίπρας συναντήθηκε με τον Τόμας Βίζερ, επικεφαλής του Euroworking group. Ο τελευταίος έδωσε δύο πιθανές λύσεις στον Έλληνα πρωθυπουργό: είτε παράταση της υφιστάμενης συμφωνίας, δηλαδή του Μνημονίου, είτε αθέτηση της πληρωμής στους δανειστές, γεγονός που σήμαινε πτώχευση της χώρας. Στις 20 Φεβρουαρίου υπογράφηκε η τετράμηνη επέκταση του δεύτερου Μνημονίου, έπειτα από πολλές ώρες διαπραγματεύσεων και εσωκομματικών αναταραχών. Τον Ιούνιο η πολιτική κατάσταση και οι διαπραγματεύσεις ήταν σε κρίσιμο στάδιο. Η Ελλάδα έπρεπε να ξεπληρώσει τη δόση των 310 εκατομμυρίων ευρώ, ποσό που δεν είχε συγκεντρώσει ακόμα. Στο τέλος του μήνα έληγε η παράταση του δεύτερου Μνημονίου και η ομάδα που είχε σταλεί στις Βρυξέλλες αναζητούσε λύσεις (Βαρβιτσιώτη και Δενδρινού, 2019, σ. 77-78, 227). Στο μεταξύ ο πρωθυπουργός Α. Τσίπρας ενημέρωνε τους βουλευτές του και το λαό ότι δεν υπάρχει περίπτωση υπογραφής νέου Μνημονίου από τη συγκεκριμένη κυβέρνηση (Πρακτικά Βουλής, 2015). Στις 27 Ιουνίου, μετά την αποτυχία σύναψης συμφωνίας της χώρας με τους Ευρωπαίους εταίρους, ο Τσίπρας επιλέγει την διεξαγωγή δημοψηφίσματος, ώστε να αποφασίσει ο λαός την έγκριση ή την απόρριψη της πρότασης των Ευρωπαίων για την υπογραφή ενός νέου Μνημονίου. Δύο μέρες αργότερα, εφόσον η χώρα δεν κατάφερε να αποπληρώσει την δόση, η ΕΚΤ κλείνει τις τράπεζες της Ελλάδας και επιβάλλει τα capital controls (Βαρβιτσιώτη και Δενδρινού, 2019, σ. 284). Το δημοψήφισμα λαμβάνει χώρα στις 5 Ιουλίου 2015 και με συντριπτική πλειοψηφία υπερέχει η άρνηση επικύρωσης της συμφωνίας με 61,31% (ΥΠΕΣ, 2015). Παρά την δέσμευση του πρωθυπουργού να τηρήσει δημοκρατικά το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, λίγες μέρες αργότερα στις 13 Ιουλίου ο Τσίπρας αποδέχεται τη συμφωνία λιτότητας και τους όρους του τρίτου Μνημονίου. Ένα μήνα μετά, στις 19 Αυγούστου υπογράφεται το τρίτο Μνημόνιο, προκαλώντας, όχι μόνο κοινωνική σύγχυση, αλλά και εσωκομματική ρήξη. Η ριζοσπαστική αριστερά του κόμματος που εκπροσωπούσαν από τον Λαφαζάνη αποχωρεί. Ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. απέδειξε πως δεν μπορούσε να παραμείνει πιστός στις προεκλογικές του προτάσεις. Ο πρωθυπουργός καταφεύγει σε εκλογές, ώστε να λάβει ξανά την εμπιστοσύνη και την έγκριση των πολιτών. Τον Σεπτέμβριο διεξάγονται εκλογές όπου αναδεικνύεται ξανά πρώτο κόμμα και σχηματίζει κυβέρνηση με τους ΑΝ.ΕΛ.

Το πρώτο εξάμηνο της διακυβέρνησης ΣΥ.ΡΙΖ.Α.-ΑΝ.ΕΛ. κρίνεται ιδιαίτερος κρίσιμο. Πρόκειται για μια περίοδο διαπραγματεύσεων και πρωτόγνωρων καταστάσεων, όπως η επιβολή των capital controls. Παράλληλα με όλη αυτή τη κατάσταση, η Ελλάδα βιώνει την ανθρωπιστική κρίση για την οποία η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε την στήριξη της Ευρώπης (Βαρβιτσιώτη και Δενδρινού, 2019, σ. 193). Τα επόμενα έτη διακυβέρνησης αφορούσαν μια σειρά από εφαρμογές πολιτικών λιτότητας έτσι όπως όριζαν οι προηγούμενες μνημονιακές διατάξεις που δέσμευαν την χώρα, αλλά και το τρίτο Μνημόνιο. Τον Αύγουστο του 2018 ο πρωθυπουργός ανακοινώνει την λήξη του Μνημονίου από την Ιθάκη.

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Εισαγωγή: Το πολιτικό σύστημα στην Μεταπολίτευση

Η ανάλυση του πολιτικού και κομματικού συστήματος κατά τα χρόνια της κρίσης προϋποθέτει μια αναδρομή στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης και εντεύθεν. Σε αυτή την ενότητα θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Μεταπολίτευσης, αλλά και τα θεμέλια πάνω στα οποία ανασυγκροτήθηκε το ελληνικό κράτος μετά την επταετή περίοδο της δικτατορίας. Ύστερα θα αναφερθούμε στην ύστερη περίοδο της Μεταπολίτευσης, στα χρόνια της οικονομικής ύφεσης, όπου το πολιτικό σύστημα μετέρχεται σε μια κατάσταση κρίσης και αλλάζει ο κομματικός χάρτης. Σκοπός δεν είναι να εξερευνηθούν τα αίτια που οδήγησαν στην κρίση του 2009-10 ούτε να αποδοθούν ευθύνες στις κυβερνήσεις της Μεταπολίτευσης αλλά να αναδειχτούν τα βασικά χαρακτηριστικά της εποχής, τα οποία εξακολουθούν να επιβιώνουν ακόμα και σήμερα και στα οποία στηρίχθηκε ο κρατικός μηχανισμός. Μετά την πτώση της συντηρητικής ΝΔ η χώρα ακολουθά το δικομματικό μοντέλο με μοναδική ισχυρή αντιπολίτευση το ΠΑ.ΣΟ.Κ. (Διαμαντόπουλος, 1993, σ. 600). Ήδη από την δεκαετία του '80, όταν το ελληνικό κράτος αρχίζει να ξεπερνά τα τραύματα του παρελθόντος, η χώρα βρίσκεται σε μια αρχική μορφή ανασυγκρότησης. Η νεοεκλεχθείσα κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. υπό τον Α. Παπανδρέου κυβερνά με ένα όραμα: την εγκαθίδρυση του κοινωνικού κράτους. Αργότερα, ο πολιτικός χαρακτήρας του «ηγεμονικού» κόμματος αλλάζει περιεχόμενο και κινείται σε φιλοευρωπαϊκούς δρόμους, επιθυμώντας τον εκσυγχρονισμό. Μέσα σε δύο δεκαετίες το ελληνικό πολιτικό σύστημα γνωρίζει την απόλυτη ακμή και παρακμή. Οι κυβερνήσεις της Μεταπολίτευσης διέπρεψαν στα εκλογικά αποτελέσματα, συγκεντρώνοντας τα υψηλότερα εκλογικά ποσοστά που καταγράφηκαν ποτέ, ενώ αργότερα τα σκάνδαλα που αποκαλύφθηκαν, τα φαινόμενα διαφθοράς και η ελλιπής αποτελεσματικότητα στη διαχείριση της κρίσης επηρέασαν σημαντικά την εξέλιξη τους (Lyrintzis, 2011). Η πελατοκρατία και οι πελατειακές σχέσεις αποτέλεσαν εγγενές στοιχείο του πολιτικού συστήματος.

Στις επόμενες υποενότητες θα αναφερθούμε στα παραπάνω με αποκορύφωμα τις διπλές εκλογές του 2012, όταν εμφανίζονται νέες μορφές κομματικού μηχανισμού αλλάζοντας την πολιτική σκηνή που επικρατούσε στην Ελλάδα σταθερά για

περισσότερο από σαράντα χρόνια. Σκοπός της ενότητας δεν είναι η ιστορική περιοδολόγηση αλλά η ανάλυση της πορείας από την πρώιμη Μεταπολίτευση στην ύστερη εποχή της και η ανάδειξη των βασικών συστατικών της. Για λόγους οικονομίας, θα αναγκαστούμε να κάνουμε μια επιλογή της εκτεταμένης ελληνόγλωσσης και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας.

1974: Η αρχή της Μεταπολίτευσης

Ως Μεταπολίτευση εννοούμε την περίοδο μετά την πτώση της χούντας και την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος (Lygintzis, 2005, p. 242). Το 1974 είναι σημείο τομής της Μεταπολιτευτικής Ελλάδας, καθώς στις 24 Ιουλίου του ίδιου έτους ο Καραμανλής έρχεται από την Γαλλία για να αναλάβει την πρωθυπουργία της χώρας ύστερα από το δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1974, όπου ο ελληνικός λαός ψήφισε μέσω δημοψηφίσματος υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας με 69,18% (Βούλγαρης, 2013, σ. 85). Η επάνοδος του Καραμανλή σηματοδοτεί την αρχή μιας νέας εποχής για την Ελλάδα και αποτελεί μια μεταβατική εποχή από το αυταρχικό καθεστώς της στρατιωτικής χούντας στο δημοκρατικό πολίτευμα (Αλιβιζάτος, 1983, σ. 679-680). Ως πρωθυπουργός θέτει τα θεμέλια στο πολιτικό σύστημα και νομιμοποιεί το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, αποδέχεται τον αντισλαβισμό, απομακρύνει την χώρα από εθνικιστικά και χριστιανοεθνικά κατάλοιπα του παρελθόντος και την οδηγεί στον δρόμο της Ευρώπης. Το «Ανήκομεν εις την Δύσιν» ήταν η φράση που χαρακτήριζε τον Καραμανλή. Η αποχουντοποίηση συμβάδιζε με ένα ρεύμα εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας και αλλαγή της πολιτικής κουλτούρας. Με άλλα λόγια η Ελλάδα είχε εισαχθεί σε μια σειρά από κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις (Διαμαντούρος, 2000, σ. 75-77).¹⁵ Από τις βασικότερες επιδιώξεις του ήταν η ενσωμάτωση της χώρας στον κορμό της Ευρωπαϊκής Κοινότητας κάτι που είχε ξεκινήσει ήδη από την δεκαετία του '60, ενώ στα τέλη του '70 σημειώνεται μια σημαντική εξέλιξη για την πορεία της χώρας.¹⁶ Στις 28 Μαΐου 1979 υπογράφηκε η

15. Η αναζήτηση των αιτιών καθυστέρησης της Ελλάδας και της αδυναμίας να εκσυγχρονιστεί οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ανάγεται συνεχώς στο παρελθόν. Για την ύφεση μετά το '74 ευθύνεται η χούντα, για τις δυσμενείς συνθήκες που επικρατούν το '80 ευθύνεται η προαχθείσα κυβέρνηση της Δεξιάς (Βεργόπουλος, 1985, σ. 95).

16. Βασικό σχέδιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ήταν από το 1958, όταν τέθηκε σε εφαρμογή, η κατάργηση των εμποδίων προς τον δρόμο των φιλελεύθερων συναλλαγών (Βλ. σχετικά Πατρώνης, 2019, σ. 691-692).

ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και τέθηκε σε ισχύ την 1^η Ιανουαρίου 1981.¹⁷ Από τότε μέχρι και την ένταξη της χώρας στην Οικονομική Νομισματική Ένωση όλες οι κυβερνήσεις, ανεξαρτήτως πολιτικού πρόσημου, κατέβαλαν προσπάθειες για να οδηγηθεί η Ελλάδα στην Ευρωζώνη.¹⁸ Η Μεταπολίτευση έρχεται σε μια δύσκολη κατάσταση κοινωνικά και οικονομικά. Σε παγκόσμιο επίπεδο το 1974 ήταν έτος παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης εξαιτίας των πετρελαϊκών κρίσεων.¹⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά την αλλαγή του πολιτεύματος και την ευρωπαϊκή πορεία η Ελλάδα παρέμεινε μια αγροτική κοινωνία κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, γεγονός που άλλαξε γρήγορα.

Η ΝΔ κινούνταν στον χώρο της δεξιάς και πιο συγκεκριμένα ασπαζόταν το φιλελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα, σε αντίθεση με το ΠΑ.ΣΟ.Κ. που βρισκόταν πολιτικά στο αντίθετο πόλο, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Οι προγραμματικές θέσεις της ΝΔ έδιναν προτεραιότητα στην συνταγματική νομιμότητα. Το 1975 ψηφίζεται και εγκαθιδρύεται το νέο Σύνταγμα της χώρας, δίνοντας μεγαλύτερη ισχύ στο δημοκρατικό δόγμα και την φιλελεύθερη πολιτική, ώστε να συγκροτηθεί ένα υγιές περιβάλλον και μια ισχυρή νομιμοποιητική βάση για δημόσιο διάλογο (Παππάς, 2016, σ. 40-41, 50). Η κυβέρνηση της ΝΔ σημείωσε αξιόλογη πολιτική πρόοδο μέχρι το 1981, καθώς συνέχισε στα πλαίσια της κεϋνσιανής λογικής πετυχαίνοντας δύο βασικούς στόχους: πρώτον, την εισοδηματική πολιτική, δηλαδή, την αύξηση των μισθών σε ανταγωνιστικά επίπεδα σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ευρώπης και δεύτερον, την διόγκωση του δημόσιου τομέα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των δημοσίων υπαλλήλων και την κρατικοποίηση φορέων (Βούλγαρης, 2013, σ. 65, 80-101).

Οι παραπάνω αναφορές για το 1974 είναι σημαντικές για να εξηγήσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν το πολιτικό και το κομματικό σύστημα της χώρας. Η προσπάθεια του εκδημοκρατισμού είχε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη και ανάπτυξη των

17. Η είσοδος στην ΕΟΚ είχε συνδεθεί με την απόκτηση υψηλού κύρους της χώρας, την ανάδειξη της εθνικής ανεξαρτησίας, καθώς επίσης και με την εγγύηση οικονομικής εξυγίανσης (Βούλγαρης, 2013, σ. 98).

18. Ο Α. Παπανδρέου συμφώνησε με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ αν και στην αρχή ήταν αντίθετος (Βούλγαρης, 2013, σ. 98).

19. Όπως αναφέρει ο Παναγιωτόπουλος (2021, σ. 37) η δεκαετία του '70 ήταν ξεχωριστή σε κοινωνικό, πολιτικό αλλά και πολιτισμικό επίπεδο, καθώς προμήνυε την εγκαίνιαση μιας καταναλωτικής κοινωνίας, όπως θα δούμε αναλυτικότερα σε επόμενη ενότητα.

κομμάτων, τα οποία ήταν φορείς ιδεολογιών και είχαν εκπροσωπευτικό χαρακτήρα (Σπουρδαλάκης, 2003, σ. 39).

1981-2004: Λαϊκισμός, πελατειακές σχέσεις, σκάνδαλα και εκσυγχρονισμός

Η δεκαετία του '80 έχει σημαδέψει ποικιλοτρόπως την πολιτική ζωή της χώρας. Ο λαϊκισμός, οι πελατειακές σχέσεις, η διαφθορά, ο δημοσιονομικός κατακερματισμός και η ακόρεστη κατανάλωση ήταν βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν εκείνη την εποχή. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. έρχεται στην εξουσία στις 18 Οκτωβρίου 1981. Η εκλογική του νίκη ήταν αναμενόμενη από τις δημοσκοπήσεις αλλά οι προβληματισμοί ήταν έντονοι σχετικά με την κατεύθυνση που θα προσανατολιστεί η πολιτική του (Φίλιας, 1997, σ. 359). Επρόκειτο για ένα κόμμα με αντιδεξιά ρητορική, λαϊκίστικο λόγο και με μοναδικό αίτημα την «αλλαγή» (Βούλγαρης, 2013, σ. 102· Lyrintzis, 1987, p. 668). Σε επίπεδο ιδεολογίας έτεινε στον μαρξισμό ενώ ερχόταν σε αντιπαράθεση με την σοσιαλδημοκρατία και το φιλελεύθερο δόγμα, ειδικά έτσι όπως διαμορφώθηκε από τον προκάτοχό του, Κ. Καραμανλή. Ο Α. Παπανδρέου ιδρυτής και πρόεδρος του κόμματος αποβλέπει στην εγκαθίδρυση του κράτους πρόνοιας και την συμπόρευση της χώρας με τις νέες επιταγές που όριζε η ευρωπαϊκή εποχή. Ειδικότερα, ο προσανατολισμός του κινούνταν προς μια ασυμβίβαστη πολιτική αντίθετη με εκείνη της ΝΔ, καθώς υποστήριζε την αποκοπή από το ΝΑΤΟ και την παραμονή στην ΕΟΚ υπό όρους (Lyrintzis, 1982, p. 309). Ως ασυμβίβαστο κόμμα το ΠΑ.ΣΟ.Κ. σε πολιτικό επίπεδο τάχθηκε κατά του έως τότε συστήματος διακυβέρνησης της χώρας, δηλαδή, του Συντάγματος του '75 και ζητούσε την εγκαθίδρυση μιας νέας νομιμοποιητικής βάσης, την οποία εξέφραζε το κόμμα του. Ο Α. Παπανδρέου εμφανιζόταν ως ένας χαρισματικός ηγέτης και σχεδίαζε πρωτότυπες έννοιες με λαϊκίστικο πρόσημο.²⁰ Ο λαϊκισμός αποτέλεσε βασικό στοιχείο των πολιτικών, οι οποίοι προκειμένου να γοητεύσουν τους ψηφοφόρους, επικαλούνταν νοητικά σχήματα και πιο συγκεκριμένα, τον λαό, το έθνος, την πατρίδα και την εργατική τάξη (Πετρονώτη, 2011, σ. 16).

20. Αξίζει να σημειωθεί η άποψη της Σχολής του Essex σχετικά με τον λαϊκισμό. Οι αντίπαλοι της Σχολής, Mudde, Hawkins και Kaltwasser υποστηρίζουν ότι, η ιδεοκεντρική προσέγγιση του λαϊκισμού σχετίζεται με το έργο και την έννοια που απέδωσε ο Laclau. Οι Έλληνες εκπρόσωποι της Σχολής διατείνονται ότι, οι παραπάνω θεωρητικοί εισαγάγουν έναν δικό τους ορισμό για τον λαϊκισμό, σύμφωνα με τον οποίο η κοινωνία είναι χωρισμένη σε δύο ομάδες: την ελίτ και τον λαό (Σεφεριάδης, 2021, σ. 58-59).

Στο πλαίσιο αλληλεπίδρασης πολιτικών και ψηφοφόρων άνθισε το πελατειακό σύστημα τη δεκαετία του '80. Μέχρι τότε η οικονομική ζωή της Ελλάδας βασιζόταν κυρίως στον αγροτικό τομέα ενώ αργότερα τα ποσοστά εσωτερικής μετανάστευσης από την ύπαιθρο στην πόλη αυξάνονταν. Η χώρα είχε ανάγκη από την ανάπτυξη του γραφειοκρατικού τομέα και την αύξηση των μισθωτών εργαζομένων (Βεργόπουλος, 1985, σ. 102). Ήδη από την μεταπολεμική Ελλάδα η γραφειοκρατική πελατεία εμφανίζεται στο πολιτικό σύστημα και κομματικό μηχανισμό (Lyrintzis, 1984, p. 104). Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. εκμεταλλεύτηκε αυτή την κατάσταση, ώστε να ενισχύσει τον κρατικό μηχανισμό και να διευρύνει τον δημόσιο τομέα. Χαρακτηριστικά μέχρι το '81 το δημόσιο είχε κάτι λιγότερο από πεντακόσιες χιλιάδες υπαλλήλους και μέσα σε δύο χρόνια από την εκλογή του Παπανδρέου ο αριθμός σχεδόν διπλασιάστηκε και αυξανόταν σε ετήσια βάση με 4%, δηλαδή τέσσερις φορές ταχύτερα από τον ιδιωτικό τομέα. Οι πελατειακές σχέσεις αφορούσαν κυρίως την εξυπηρέτηση υλικών και άυλων αγαθών όπως θέσεις εργασίας, επιδοματικές χορηγίες και συντάξεις. Η εφαρμογή του πελατειακού κράτους ήταν η αρχή για την υπερδιόγκωση του δημόσιου τομέα και ακολούθησαν οι τοποθετήσεις και οι υψηλοί μισθοί στις ΔΕΚΟ, την στιγμή που η παραγωγικότητα των υπαλλήλων είχε καθοδική τάση. Ιδιαίτερα ο τομέας της εκπαίδευσης ευνοήθηκε από αυτή τη κατάσταση με τον πολλαπλασιασμό των ΤΕΙ και την ίδρυση πανεπιστημιακών ιδρυμάτων σε περιφερειακές ενότητες της χώρας για να ικανοποιήσουν την τοπική ανάπτυξη και αγορά (Παππάς, 2016, σ. 89-102, 116). Το 1985 το ΠΑ.ΣΟ.Κ. ανανέωσε την θητεία του παρά την δημοσιονομική έκρηξη του ΑΕΠ. Καθ' όλη τη δεκαετία της κυβέρνησης του σοσιαλιστικού κόμματος, η Ελλάδα λάμβανε πακέτα στήριξης από την Ευρώπη με σκοπό την ανάπτυξη της εγχώριας αγοράς, την στήριξη του πρωτογενούς τομέα παραγωγής και την άνθιση των υπηρεσιών (ΕΤΕ, 1985).

Η δεκαετία του '80 εγκαινιάζει μια νέα εποχή πολιτικής ανανέωσης, αλλαγής του οικονομικού μοντέλου και πολιτισμικής εξέλιξης. Το 1989 ήταν έτος διαφθοράς για την χώρα γενικότερα και το κόμμα του ΠΑ.ΣΟ.Κ. ειδικότερα.²¹ Μετά το ξέσπασμα του σκανδάλου Κοσκωτά, μέλη της κυβέρνησης ανάμεσα τους και ο πρωθυπουργός

21. Υπήρχαν αρκετές ενδείξεις σχετικά με την άρνηση του Παπανδρέου να συμβαδίσει με την θεσμική νομιμότητα που είχε εγκαθιδρυθεί έως τότε. Προκλητική ήταν η φράση του σε ομιλία του στη Κοζάνη το 1989 όπου λέει: «Δεν υπάρχουν θεσμοί- μόνο ο λαός κυβερνά σε αυτήν τη χώρα» (Παππάς, 2016, σ. 61).

οδηγήθηκαν σε ειδικό δικαστήριο και καταδικάστηκαν, ωστόσο στις 16 Ιανουαρίου 1992 ο Α. Παπανδρέου κρίθηκε αθώος από το ειδικό δικαστήριο (Κουστένης, 2014). Επόμενο ήταν να ηττηθεί το κόμμα στις εκλογές του ίδιου έτους, αλλά να επανέλθει στην εξουσία το 1993.²² Μετά το θάνατο του Α. Παπανδρέου το κόμμα αναλαμβάνει ο Κ. Σημίτης, ο οποίος αλλάζει την πολιτική κατεύθυνση του κόμματος και συνδέεται με τον εκσυγχρονισμό. Το εκσυγχρονιστικό ΠΑ.ΣΟ.Κ. αλλάζει περιεχόμενο στο κόμμα από το 1996 έως το 2004, καθώς απομακρύνεται από το σοσιαλιστικό-λαϊκίστικο λόγο και στέφεται περισσότερο στο διοικητικό λόγο και τον τεχνοκρατικό χαρακτήρα. Διακρίθηκε περισσότερο με αρνητικό πρόσημο, εφόσον ο εκσυγχρονισμός διαφοροποιούνταν από τις έως τότε συνήθειες πελατειακές σχέσεις, εναντιώθηκε στον συντηρητισμό της δεξιάς και ουσιαστικά οραματιζόταν την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση της χώρας (Lyrintzis, 2005, p. 250-251). Το τελευταίο γίνεται πραγματικότητα το 1992 όταν η Ελλάδα εντάχθηκε στην ενιαία αγορά, όπου μπορούσε χωρίς περιορισμούς να διακινεί προϊόντα και κεφάλαια στην ευρωπαϊκή αγορά. Με την υπογραφή της συνθήκης του Μάαστριχ ορίστηκαν οι κανόνες συμμόρφωσης των κρατών-μελών, ενώ η ΕΚΤ αντικατέστησε το Νομισματικό Ινστιτούτο και οι εθνικές τράπεζες συμμετείχαν σε αυτήν. Από τις αρχές του 2002, η Ελλάδα αντικατέστησε τη δραχμή με το ευρώ ολοκληρώνοντας την ενότητα της Ευρωπαϊκής ένταξης (Πατρώνης, 2019, σ. 694).

Η εικοσαετής θητεία του ΠΑ.ΣΟ.Κ. παγίωσε ορισμένες καταστάσεις, όπως το πελατειακό σύστημα ως θεσμικό και αναπόσπαστο στοιχείο του πολιτικού συστήματος. Την δεκαετία του '80 η Ελλάδα γνωρίζει ταυτόχρονα οικονομική άνθιση, τον κοινωνικό καταναλωτισμό, σκάνδαλα και πολιτική διαφθορά. Παράλληλα, γνωρίζει την κομματοκρατία και την δυνατότητα του κόμματος να ελέγχει τον κρατικό μηχανισμό. Κοινός στόχος όλα αυτά τα χρόνια -ήδη από το 1974- ήταν η ένταξη της χώρας στην Ευρωζώνη και την ΟΝΕ. Αυτή η πολυετής παραμονή του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στην εξουσία προκάλεσε κοινωνική κόπωση και οδήγησε την χώρα σε κυβερνητική αλλαγή.

22. Κατά το 1990-1993 η ΝΔ επανέρχεται στην εξουσία με περιορισμένη χρονική διάρκεια, εξαιτίας εσωκομματικών διαμαχών που οδήγησαν το κόμμα σε πόλωση.

2004-2009: Η πενταετία της δεξιάς

Η ΝΔ πριν την άνοδο της στην εξουσία οργάνωσε την προεκλογική της εκστρατεία κατά την οποία κατηγορούσε τα σκάνδαλα και τη διαφθορά του '80, την εγκαθίδρυση των πελατειακών σχέσεων ως αίτια για τον κατακερματισμό του πολιτικού συστήματος, ενώ παράλληλα εγγυόταν τον τερματισμό αυτών και την ανοικοδόμηση του κράτους. Το 2004 μετά τις εθνικές εκλογές η ΝΔ επανέρχεται στην εξουσία και πολύ γρήγορα διαφαίνεται ότι αδυνατεί να τηρήσει τις προεκλογικές της δεσμεύσεις. Οι πελατειακές σχέσεις όχι μόνο δεν τερματίστηκαν, αλλά εντάθηκαν περισσότερο.²³ Η ΝΔ παραμένει τέσσερα χρόνια στην εξουσία και ανανεώνει την εκλογική θητεία στις εθνικές εκλογές του 2007. Σε επίπεδο οικονομίας, από την υιοθέτηση του ευρώ έως τις αρχές της ελληνικής κρίσης, η Ελλάδα σημείωνε ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης 4,2% του ΑΕΠ, ενώ την πενταετία του Καραμανλή οι δημόσιες δαπάνες αυξήθηκαν δραματικά, αυξάνοντας παράλληλα και το έλλειμμα του δημοσίου τομέα στο 15,5% του ΑΕΠ (Παππάς, 2016, σ.133-136).²⁴ Στα πρόθυρα του ξεσπάσματος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η ΝΔ καλείται να αντιμετωπίσει τις κατηγορίες περί σκανδάλων και φαινομένων διαφθοράς. Χαρακτηριστικά τα σκάνδαλα της SIEMENS και της Μονής Βατοπεδίου κλόνισαν την εμπιστοσύνη του εκλογικού σώματος και απέδειξαν ότι η ΝΔ δεν μπορεί πλέον να τηρήσει τις προεκλογικές δεσμεύσεις και να οδηγήσει τη χώρα σε ένα διαφορετικό τρόπο διακυβέρνησης. Τα πρώτα σπέρματα της οικονομικής κρίσης, η εσωτερική αναταραχή και το βάρος των σκανδάλων οδηγούν τον Κ. Καραμανλή σε πρόωρες εκλογές τον Σεπτέμβριο του 2009 (Lyrintzis, 2011, p. 9, 15-16).

Ο Βούλγαρης (2011) χαρακτηρίζει την κυβέρνηση της ΝΔ ως «μοιραία πενταετία» καθώς καθυστέρησε και αντιμετώπισε σχεδόν καθησυχαστικά την έλευση της παγκόσμιας κρίσης. Η χαλαρότητα σε πολιτικό επίπεδο είναι υπαίτια για την εξέλιξη της οικονομίας σύμφωνα με τον Δερτιλή (2016, σ. 116), ο οποίος ταυτόχρονα μετριάξει

23. Το 2010 η έρευνα του Ρακιντζή έφερε στη δημοσιότητα ευρήματα που αμφισβητούν την νομιμότητα πρόσληψης στο Αττικό Μετρό- Εταιρεία Λειτουργίας. Πιο συγκεκριμένα, τα ευρήματα αναφέρονταν στην πρόσληψη 549 ατόμων. Αυτές οι προσλήψεις είχαν γίνει κατά την προεκλογική περίοδο του 2009 και οι προσληφθέντες είχαν καταγωγή την Θράκη και τη Θεσσαλία, αμφισβητώντας την νομιμότητα της πρόσληψης (Παππάς, 2016, σ. 89).

24. Την ίδια στιγμή το δημόσιο χρέος είχε φτάσει παραπάνω από 115% του ΑΕΠ, ενώ το 75% ήταν σε ξένα χέρια (Βλ. περισσότερα Παππάς, 2016, σ. 136).

το βάρος της ευθύνης και στην ανικανότητα των κυβερνήσεων της μεταπολίτευσης να εκσυγχρονίσουν πραγματικά το κράτος. Ο Κοντογιώργης (2013, σ. 48) τονίζει πως όλα όσα έγιναν ειδικά από το '80 και έπειτα δεν είχαν πρόθεση να διασώσουν την κοινωνία και οικονομία, αλλά πραγματοποιήθηκαν στο όνομα της «λαιμαργίας» και της κομματοκρατίας. Σε επίπεδο πολιτικής, ο Lyrintzis (2011) διατείνεται ότι η πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα είναι μια χαμένη δεκαετία, καθώς δεν επιτεύχθηκαν μετασχηματισμοί ικανοί για να οδηγήσουν την χώρα σε επίπεδο ευημερίας. Επί σαράντα χρόνια τα δύο μεγαλύτερα κόμματα (ΠΑ.ΣΟ.Κ.-ΝΔ) εναλλάσσονταν στην εξουσία και επεδίωκαν κυρίως την ικανοποίηση και εξυπηρέτηση ατομικών συμφερόντων και με μοναδικό όπλο τον λαϊκισμό. Η περίπτωση της ελληνικής κρίσης επιβεβαίωσε την τομή μεταξύ της Μεταπολιτευτικής Ελλάδας και της παγκοσμιοποίησης της χώρας. Η χώρα από την πρώιμη Μεταπολίτευση πέρασε σε ευρωπαϊκό επίπεδο και δεν κατάφερε να συνειδητοποιήσει τις αλλαγές της παγκοσμιοποίησης (Βούλγαρης, 2013, σ. 27-28). Συνεπώς, διαφαίνεται ότι το πολιτικό και κομματικό σύστημα, ήδη από τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, αποσυντίθεται και περνάει σε φάση κρίσης. Η κρίση του πολιτικού και κομματικού μηχανισμού συναντά την οικονομική κρίση της χώρας και φέρνει εξελίξεις στο κομματικό σωλήνα, όπως είχε διαμορφωθεί μέχρι το 2012 (Κοντογιώργης, 2016, σ. 239).

2012: Η αλλαγή του κομματικού χάρτη Η άνοδος της ακροδεξιάς και του ΣΥ.ΡΙΖ.Α.

Η κρίση επηρέασε, όχι μόνο την οικονομία ή την κοινωνική ζωή της χώρας, αλλά και το πολιτικό και κατ' επέκτασιν το κομματικό σύστημα. Οι διπλές εκλογές του 2012 ήταν οι τελευταίες με μεταπολιτευτικό χαρακτήρα για τον Παππά (2016, σ. 142). Η πτώση του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος επέφερε ανακατανομές στο κομματικό χάρτη (Ελευθερίου και Τάσσης, 2022, σ. 99). Εκτός από την επάνοδο της συντηρητικής δεξιάς, σημείωσε άνοδο και το ριζοσπαστικό κόμμα του ΣΥ.ΡΙΖ.Α., αλλά και η άκρα δεξιά με την αύξηση των ποσοστών της ΧΑ. Η ανοδική πορεία της ακροδεξιάς στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες την περίοδο της οικονομικής κρίσης, άνοιξε νέους διαλόγους στους ακαδημαϊκούς κύκλους και αποτέλεσε αντικείμενο επιστημονικής μελέτης και ερμηνείας. Η ΧΑ κατάφερε μέσα σε τρία χρόνια να πολλαπλασιάσει τα ποσοστά της, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Στις εκλογές του 2012 μπαίνει για πρώτη φορά στη Βουλή. Αυτή η ραγδαία αύξηση δεν μπορεί να

εξηγηθεί χωρίς να λάβουμε υπόψιν τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της εποχής.²⁵ Η κρίση χρέους οδήγησε την χώρα σε πρωτοφανείς συνθήκες εξαθλίωσης οικονομικής και κοινωνικής. Οι μνημονιακές διατάξεις που όριζαν μείωση μισθών, συντάξεων, κατάργηση επιδομάτων και επιβολή φόρων οδήγησε το εκλογικό σώμα να απομακρυνθεί από τα παραδοσιακά κόμματα και να στραφεί προς την ΧΑ (Αφουξενίδης κα., 2021, σ. 61-62). Το βασικό ερώτημα είναι εάν η ΧΑ είναι προϊόν της κοινωνικοοικονομικής κρίσης, εφόσον πριν το ξέσπασμα αυτής το ΛΑ.Ο.Σ. αποτελούσε κοινοβουλευτικό κόμμα από το 2004 και αργότερα συνέπραξε στην υπογραφή των Μνημονίων με την κυβέρνηση Παπαδήμου. Αν ανατρέξουμε στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης αντιλαμβανόμαστε πως η ύπαρξη της άκρα δεξιάς στο κοιμματικό σύστημα υφίσταται όλη τη περίοδο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Κόμματα όπως η Πολιτική Άνοιξη (ΠΟΛΑΝ) που προέκυψε μετά από την σύγκρουση Σαμαρά-Μητσοτάκη το 1993, η Εθνική Πολιτική Ένωση (ΕΠΕΝ), το Ελληνικό Μέτωπο ακόμα και το ΛΑ.Ο.Σ. είχαν ως βασικό ιδεολογικό στοιχείο τον εθνικισμό και ενίοτε αποκτούσαν εθνοφυλετικές τάσεις.²⁶

Έπειτα από σαράντα περίπου χρόνια, η εναλλαγή των παραδοσιακών μεγάλων κομμάτων στην εξουσία της χώρας τερματίζεται. Ο δικομματισμός παύει να υφίσταται μετά την εκλογική νίκη που σημειώνει ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. και ανέρχεται αξιωματική αντιπολίτευση. Οι λόγοι ανόδου του ριζοσπαστικού αριστερού κόμματος μοιάζουν με εκείνους της ΧΑ. Οι αντικειμενικές συνθήκες της εποχής κατά τα χρόνια των πολιτικών λιτότητας αποτέλεσαν βασικό αίτιο της επιτυχίας του (Σπουρδαλάκης και Τάσσης, 2022, σ. 23).

Ο σχηματισμός του κοιμματικού συστήματος

Εκτός από την άνοδο της ΧΑ και του ΣΥ.ΡΙΖ.Α., έκαναν την εμφάνιση τους νέοι κοιμματικοί μηχανισμοί. Η γενικότερη εικόνα έδινε την εντύπωση της αποσυσπείρωσης και μετακίνησης των ψηφοφόρων, αλλά και τον πολυκερματισμό που σημειώθηκε στις εκλογές του 2012. Ο δικομματισμός της ΝΔ-ΠΑ.ΣΟ.Κ. αντικαταστάθηκε από το δίπολο ΝΔ-ΣΥ.ΡΙΖ.Α. (Βούλγαρης και Νικολακόπουλος, 2014, σ. 21-22).

25. Εκτός από τις αντικειμενικές συνθήκες, η ΧΑ εκμεταλλεύτηκε το μεταναστευτικό ζήτημα που μάστιζε εκείνη τη περίοδο για ψηφοθηρικούς λόγους (Γεωργιάδου, 2014, σ. 190).

26. Βλ. περισσότερα Αφουξενίδης κα. (2021, σ. 63-73).

Πιο συγκεκριμένα, το Ποτάμι που δημιουργήθηκε αιφνιδιαστικά από έναν δημοσιογράφο και αυτοπροσδιορίστηκε ως κεντρώο κόμμα και κενό σε ιδεολογικό χαρακτήρα, όπως και οι ΑΝ.ΕΛ. που αποτελούν διάσπαση της συντηρητικής δεξιάς.²⁷ Η απόρριψη του άξονα Δεξιά-Αριστερά είναι συνειδητή επιλογή και έχει σκοπό τη διαφοροποίηση από τα παλιά κόμματα και την ανάδειξη ενός νέου κομματικού μηχανισμού.

Στις εκλογές του 2012 μπορεί να ενισχύθηκε η Αριστερά με το κόμμα του ΣΥ.ΡΙΖ.Α., ωστόσο προέκυψε μια κατηγορία ψηφοφόρων, οι «αποστασιοποιημένοι», οι οποίοι απομακρύνονταν από το δίπολο Δεξιά-Αριστερά και συσπειρώθηκαν γύρω από την ΧΑ και τους ΑΝ.ΕΛ.. Ακόμα ένα κόμμα του αριστερού χώρου ήταν η ΔΗΜ.ΑΡ., η οποία κερδίζει έδαφος για πρώτη φορά στις εκλογές του Μαΐου 2012, ενώ τον Ιούνιο χάνει αμελητέες ψήφους, καθιστώντας ισχυρή την παρουσία της στην πολιτική σκηνή. Αυτές οι εξελίξεις άλλαξαν τον κομματικό χάρτη μετά από πολλές δεκαετίες (Σταθόπουλος, 2014, σ. 65, 78-80).

27. Ορισμένα από αυτά τα κόμματα είχαν τα χαρακτηριστικά των αντικατεστημένων κομμάτων, όπως τα ορίζουν οι Σιάκας και Μαραντζίδης (2019, σ. 31-33). Ως αντικατεστημένα κόμματα ορίζονται νέα κόμματα, χωρίς σαφές ιδεολογικό προσανατολισμό, τα οποία στρέφουν την κριτική τους στην καθεστηκία πολιτική ελίτ. Στις πολιτικές τους θέσεις ανήκει, επίσης, η ανάδειξη θεμάτων διαφθοράς και αδιαφάνειας του πολιτικού συστήματος, καθώς επίσης και η άμεση επικοινωνία και σύνδεση με τον λαό και τα λαϊκά στρώματα. Τα αντικατεστημένα κόμματα είναι πολλές φορές «λαϊκιστικά», αλλά δε συμβαίνει το αντίθετο.

Το παράδειγμα της εστίασης

Ο κλάδος του επισιτισμού αποτελεί μελέτη περίπτωσης για την εργασία μας. Ο συγκεκριμένος εργασιακός χώρος του ιδιωτικού τομέα αποτελεί το υπό εξέταση θέμα κατά τα χρόνια της κρίσης και σκοπός είναι να αναδειχθεί και να αναλυθεί η εστίαση στα χρόνια των μνημονίων. Ο χώρος της εστίασης είναι σε ακαδημαϊκό επίπεδο ανεξερεύνητος, συνεπώς αυτό μας δίνει την δυνατότητα πρώτον, να χρησιμοποιήσουμε πρωτογενείς πηγές πληροφόρησης, ώστε να προσεγγίσουμε και να αντιληφθούμε τις αντικειμενικές συνθήκες του συγκεκριμένου χώρου και δεύτερον, να σχηματιστεί, στο βαθμό που επιτρέπει η «οικονομία» μιας διπλωματικής εργασίας, μια γενικότερη εικόνα του κλάδου, των επιπτώσεων και των αλλαγών που υφίστατο εκείνη την περίοδο. Ο κλάδος της εστίασης συνυπολογίζεται τις περισσότερες φορές με τα ξενοδοχεία και τα καταλύματα αποτελώντας από κοινού τον κλάδο του τουρισμού, ο οποίος θεωρείται ο τρίτος μεγαλύτερος εργασιακός τομέας της Ελλάδας (INE/ΓΣΕΕ, 2020, σ. 70). Η εργασία μας επικεντρώνεται αποκλειστικά στο παράδειγμα της εστίασης, καθώς το ενδιαφέρον που υπάρχει στο συγκεκριμένο τομέα εργασίας και ο ρόλος που κατέχει στην ελληνική κοινωνία μας οδήγησαν στην επιλογή του ως αντικείμενο έρευνας.

Κατανάλωση, καταναλωτισμός και επισιτισμός

Αρχικά, η εστίαση, όπως κάθε εργασιακός τομέας, ορίζεται με φορολογικά κριτήρια και αφορά, όχι μόνο εστιατόρια και καφετέριες, αλλά όλων των καταστημάτων που υπάρχουν στο τομέα του τουρισμού και του επισιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, όπως ορίζεται από την Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΣΣΕ), η εστίαση περιλαμβάνει: εστιατόρια, ζυθουεστιατόρια, ταβέρνες, μπαρ, νυκτερινά κέντρα διασκέδασης, επιχειρήσεις τροφοδοσίας γευμάτων (catering), οβελιστήρια, ψητοπωλεία, καφεενεία, καφέ-σνακ μπαρ, ουζερί, αναψυκτήρια, λέσχες και κυλικεία, εντευκτήρια, καφεζαχαροπλαστεία, καφεζυθοζαχαροπλαστεία, γαλακτοπωλεία, φαστφούντ, ντισκοτέκ, καφωδεία, μπουάτ, μπυραρίες και καφετέριες, παμπς (pubs), πιάνο μπαρ, καταστήματα χορτοφαγίας, πιτσαρίες και κάθε κατάσταση αμιγές, μικτών ή συναφών τοιούτων ανεξαρτήτως της άδειας λειτουργίας του (Π.Κ. 72/22-7-2008 Άρθρο 1 σ. 1).²⁸

28. Σχετικά με τις ειδικότητες εργαζομένων στον τουρισμό-επισιτισμό και το ποσοστό απασχόλησης θέσεων Βλ. INE/ΓΣΕΕ, 2020, σ. 84.

Στην εργασία μας θα προσεγγίζουμε τον χώρο της εστίασης στα πλαίσια της κατανάλωσης και του καταναλωτισμού. Παρά την ευρεία χρήση του όρου, το παράδειγμα μας περιορίζεται στον ορισμό της κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών παροχής φαγητού. Τα μέλη που απαρτίζουν μια κοινωνία είναι στο σύνολο τους εν δυνάμει καταναλωτές και συμμετέχουν στην κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών. Ο καταναλωτισμός λαμβάνει πολιτισμικές διαστάσεις, όπως ο κτητικός ατομικισμός, η ταχεία ανάλωση και η υιοθέτηση οικονομικής ιδεολογίας και κουλτούρας, αλλά και φαινόμενα, όπως, η εμπορευματοποίηση και ο εξαμερικανισμός. Η συγκρότηση της κατανάλωσης εντοπίζεται γύρω από πολιτισμικές ροπές που μεταφέρθηκαν στο δυτικό κόσμο και εδραιώθηκαν σε πτυχές της καθημερινής ζωής. Σύμφωνα με τον ορισμό του Λάλλα, ο καταναλωτισμός ως κεντρικό κοινωνικό ήθος στον ύστερο καπιταλισμό αφορά σχηματικά πλαίσια, στάσεις και αντιλήψεις, όπως: «τη σύνδεση αυτοπραγμάτωσης ατόμου, της ευτυχίας του με την κατανάλωση εμπορευμάτων, τον ατομικό «επινοητικό ηδονισμό», την φιλοεπιλεκτικότητα, την εμπορευματοποίηση του εαυτού του ως κεντρικού μέσου κοινωνικής ενσωμάτωσης και αναγνώρισης [...] την εφημερότητα της επιθυμίας [...] και την αναζήτηση της θεαματικής εμπειρίας των χώρων κατανάλωσης». Αυτές οι ροπές έχουν εντοπιστεί από θεωρητικούς, κυρίως από ιστορικούς μελετητές της κατανάλωσης και του καπιταλισμού, ήδη από τον 17^ο αιώνα (Βλ. Λάλλας, Ζαρίκος και Σωτηροπούλου, 2024, σ. 63 · Λάλλας, 2022, σ. 44-49). Η κατανάλωση για τον Bauman (2008, σ. 103) είναι μια μοναχική δραστηριότητα ακόμα και εάν γίνεται μαζί με άλλους, εφόσον κατά τη διαδικασία κατανάλωσης δεν προκύπτουν σταθεροί δεσμοί.

Η κατανάλωση και ο καταναλωτισμός προβάλλεται από την δεκαετία του '80 από τα μέσα ενημέρωσης και κατέχει σημαντικό ρόλο στην ελληνική κοινωνία και την κουλτούρα (Χαιρετάκης, 1997). Η αναπαραγωγή του καταναλωτισμού μέσω των διαφημιστικών στρατηγικών υπό περίοδο κρίσης άλλαξαν βαθμό των αναπαραστάσεων της. Πιο συγκεκριμένα, αποφαίνεται από την έκθεση του Βαμβακά (2022, σ. 90) ότι η αναψυχή/διασκέδαση/ψυχαγωγία, δηλαδή τομείς της εστίασης, κατά την περίοδο 2009-2015 μείωσαν την εμφάνιση τους στην έντυπη διαφήμιση. Η κατανάλωση στην εποχή της νεοτερικότητας χαρακτηρίζεται κυρίως από ορθολογικά οικονομικά κίνητρα, τα οποία ορίζονται ως ειδικά αγοραία κίνητρα και οροθετούνται από τους κανόνες της αγοράς (Τσουκαλάς, 2017, σ. 14).

Οι αντικειμενικές συνθήκες της εστίασης στα χρόνια της οικονομικής κρίσης

Ο ιδιωτικός τομέας δέχτηκε πολλαπλά πλήγματα κατά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης, ιδιαίτερα μετά την εφαρμογή των μνημονιακών νόμων το 2010. Όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα αυτοί οι νόμοι αφορούσαν κυρίως μειώσεις σε μισθούς, συντάξεις, μεταρρυθμίσεις στο ασφαλιστικό σύστημα, περικοπές επιδομάτων. Στην συγκεκριμένη υποενότητα θα παρουσιάσουμε τις αντικειμενικές συνθήκες που βίωσε ο χώρος της εστίασης ως ιδιωτικός τομέας κατά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης 2008-2018 στην Ελλάδα. Υπό την σκιά των μνημονίων και στο όνομα της οικονομικής κρίσης που μαστίζει την Ελλάδα, δημιουργούνται οι συνθήκες κοινωνικού αυτοματισμού μέσω των μεταρρυθμίσεων στο δημόσιο τομέα και κατ' επέκταση στις ιδιωτικές επιχειρήσεις (Κουζής, 2010). Με αυτόν τον τρόπο, το δημόσιο, παρά την θεσμική συνδικαλιστική αντίδραση, υποχωρεί στους μνημονιακούς όρους και λειτουργεί ως προπομπός για τον ιδιωτικό.

Στα πρώτα χρόνια του ξεσπάσματος της κρίσης και σύμφωνα με το άρθρο 2 της συλλογικής σύμβασης εργασίας για την αμοιβή και εργασία του προσωπικού των επισιτιστικών και τουριστικών καταστημάτων που τέθηκε σε ισχύ από 1/1/2008, όριζε αύξηση μηνιαίων μισθών κατά 3,95% και από 1/7/2008 αυξάνονται επιπλέον κατά 3,5%. Πιο αναλυτικά, ο υψηλότερος μισθός που όριζε η σύμβαση ήταν του αρχιμάγειρα στα 1.081,13 ευρώ μικτά και μετά τις αυξήσεις του Ιουλίου 2008 έφτασε τα 1.118,97 μικτά, ενώ ο χαμηλότερος διατηρούσε τα επίπεδα του βασικού μισθού, δηλαδή 793,98 ευρώ μικτά (Π.Κ. 72/22-7-2008). Ένα έτος αργότερα, το 2009, παρά τα πρώτα σπέρματα της οικονομικής κρίσης που μαστίζουν την οικονομία, αποφασίζονται από την Διαιτητική Απόφαση 16/2009 νέες αυξήσεις μισθών και τίθενται σε ισχύ από 1/1/2009. Για παράδειγμα ο μισθός αρχιμάγειρα, ως υψηλότερη μισθολογική κατηγορία, φτάνει τα 1.152,54 και από την 1^η/7/2009 αυξάνεται κατά 3%, δηλαδή στα 1.187,12 ευρώ μικτά. Το 2011 αυξάνεται ο ΦΠΑ στην εστίαση από 13% σε 23% και αυξάνεται ο συντελεστής καταρρακώνοντας τις υπηρεσίες επισιτισμού (INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2012, σ. 261-263).

Όταν υπεγράφη το δεύτερο Μνημόνιο, ο κλάδος της εστίασης δέχεται ισχυρότερα πλήγματα. Τα εργασιακά δικαιώματα που είχαν αποκτηθεί μετά από συλλογικές παρεμβάσεις και συνδικαλιστικές διεκδικήσεις κατακρεουργούνται μέσα σε λίγο

καιρό. Η περίφημη 6^η πράξη του υπουργικού συμβουλίου (Ν. 4046/2012) επιβάλλει την μείωση μισθών και ημερομίσθιων κατά 22%, όπως οριζόντουσαν από την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας κατά την 1/1/2012.²⁹ Επιπλέον, από 14/2/2012 μέχρι την ολοκλήρωση του προγράμματος δημοσιονομικής αναπροσαρμογής (Μνημόνιο) μειώνονται κατά 32% οι μισθοί των νέων ανειδίκευτων εργαζομένων κάτω των 25 ετών. Στο άρθρο 1 παρ. 3 του ίδιου νόμου αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι, η άμεση προσαρμογή των παραπάνω «δεν προϋποθέτει την σύμφωνη γνώμη των εργαζομένων». Στο άρθρο 2 παρ. 1 ορίζεται συγκεκριμένη χρονική διάρκεια των ΣΣΕ, η οποία δεν μπορεί να είναι μικρότερη του ενός έτους και μεγαλύτερη των τριών ετών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, την κατάργηση ουσιαστικά του καθορισμού του ύψους κατώτατων μισθών από τις ΣΣΕ. Αυτή η αρμοδιότητα με μνημονιακή πράξη πέρασε στα χέρια του κράτους. Μιλώντας με αριθμούς, όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο βασικός μισθός συρρικνώνεται στα 586 από τα 751 ευρώ μικτά. Παράλληλα, θεσμοθετείται ο υποκατώτατος μισθός στα 510 ευρώ μικτά για τους νέους ανειδίκευτους. Η κατάργηση της επέκτασης του θεσμού εφαρμογής της εθνικής γενικής συλλογικής σύμβασης εργασίας όταν προβλέπει μισθολογικές αυξήσεις σε σχέση με τα νέα κατώτερα γενικά όρια μισθών, όπως αυτά ορίστηκαν στο δεύτερο μνημόνιο, υποβάθμισε τον ρόλο της εθνικής σύμβασης που υπογράφεται από την ΓΣΕΕ, εκπροσωπώντας τα σωματεία, ενώ παράλληλα δημιούργησε ευνοϊκότερους όρους για να αποχωρούν οι επιχειρήσεις από τις εργοδοτικές οργανώσεις (ΣΕΒ, ΕΣΕΕ, ΓΣΕΒΕΕ). Ανάμεσα σε αυτές τις ρυθμίσεις είναι η κατάργηση του επιδόματος γάμου, κατάκτηση της εθνικής γενικής συλλογικής σύμβασης εργασίας. Ο Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ), ως εργοδοτική οργάνωση των ξενοδοχείων, πρωτοστάτησε στις πρώτες πιέσεις για συρρίκνωση μισθών κατά τα χρόνια της κρίσης. Μεταξύ άλλων οι μνημονιακοί νόμοι επιβάλλουν την αναστολή των αυξήσεων και ωριμάνσεων των μισθών από τα επιδόματα πολυετίας μέχρι να μειωθεί η ανεργία κάτω του 10%, την περίοδο όπου το ποσοστό της ανεργίας άγγιξε το 30% και πιθανότατα να φτάσει μονοψήφιο ποσοστό μετά το 2024. Εκτός από την υποβάθμιση του ρόλου του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ)³⁰,

29. Έχει προηγηθεί η ψήφιση μνημονιακού νόμου 4024/2011 η οποία άνοιξε το δρόμο προς την κατάργηση εφαρμογής των ΣΣΕ (Ζαμπαρλούκου, 2014, σ. 267).

30. Η ΟΜΕΔ είχε την αρμοδιότητα της επίλυσης των συλλογικών διαφορών όταν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις κατέληγαν σε αδιέξοδο. Η μνημονιακή πράξη περιόρισε την ανεξαρτησία του θεσμού.

αποδυναμώθηκε το πλαίσιο προστασίας απολύσεων. Πιο συγκεκριμένα, οι συνθήκες για την απόλυση εργαζομένων έγιναν ευνοϊκότερες, καθώς επεκτάθηκε η δοκιμαστική σύμβαση από τους 2 μήνες στους 12, μειώθηκαν οι καταβαλλόμενες αποζημιώσεις στους 12 μισθούς από τους 24 (50% μείωση), διευκολύνθηκαν οι επιχειρήσεις στην καταβολή των αποζημιώσεων απόλυσης, ακόμα μειώθηκε ο χρόνος προειδοποίησης πριν την απόλυση και αυξήθηκε το όριο απολύσεων ανά μήνα από τις 4 στις 6 για τις επιχειρήσεις που απασχολούσαν 20-150 εργαζομένους (Κουζής, 2014, σ. 234-238).

Εργασιακές σχέσεις, απασχόληση, παραβατικότητα

Τα παραπάνω μέτρα δημιούργησαν νέες εργασιακές συνθήκες με ευέλικτες μορφές εργασίας, χαμηλές αμοιβές και αβέβαιη πορεία συνταξιοδότησης ύστερα από σαράντα χρόνια εργασίας. Η κατάργηση των ΣΣΕ ήταν μεγάλο πλήγμα για το συνδικαλιστικό κίνημα και τον εργασιακό τομέα, δημιουργώντας νέα δεδομένα για τις εργασιακές σχέσεις (Κουζής, 2014, σ. 243). Ο κοινωνικός διάλογος μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων για την διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών εργασίας βασιζόταν κυρίως στα συνδικάτα. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης διαφαίνεται μια τάση από την εκάστοτε πολιτική ηγεσία να ελέγχει το συνδικαλιστικό κίνημα. Αυτή η εικόνα που η Ζαμπαρούκου (2014, σ. 247-248) αποκαλεί «κληρονομιά της Μεταπολίτευσης» για τα εργατικά συνδικάτα αποκαταστάθηκε κατά κάποιο τρόπο μετά το 1990 με το νέο πλαίσιο νόμου για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 2009-10, ο ρόλος των συλλογικοτήτων υποβαθμίζεται και δεν λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τις εκάστοτε πολιτικές κυβερνήσεις. Το 2010 υπεγράφη η Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΕΕ) διάρκειας τριών ετών στην οποία ορίζονταν ελάχιστες αυξήσεις για τα επόμενα δύο έτη της τάξεως του 1,5% (ό.π. σ. 259-260).³¹ Παρά την ισχυρή συνδικαλιστική δράση που υπάρχει στο χώρο της εστίασης, η Πανελλήνια Ομοσπονδία Εργαζομένων στον Επισιτισμό και Τουρισμό (ΠΟΕΕΤ) αναγκάστηκε να συμβιβαστεί και να υπογράψει το 2012 σύμβαση που όριζε

Επιπλέον, δεν είχε πλέον την αρμοδιότητα να επιλύει το σύνολο των διαφωνιών των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Αυτό στη πράξη σήμαινε πως βασικά εργασιακά ζητήματα, όπως τα επιδόματα, ωράρια, συνθήκες εργασίας και παροχές ξέφυγαν του ελέγχου της ΟΜΕΔ (Κουζής, 2014, σ. 237).

31. Ο Κουζής (2009, σ. 166) σημειώνει πως ο κλάδος των εστιατορίων και των ξενοδοχείων, παρά τα υψηλά ποσοστά συνδικαλιστικών δράσεων, μειώνει δραματικά την υπογραφή νέων ΣΣΕ λόγω μνημονιακών αποφάσεων.

μείωση μισθών κατά 15% στους εργαζομένους ζαχαρωδών και στα ξενοδοχεία (Π.Κ. Υπ. Εργασίας. 9/16.7.2012).

Τα επίπεδα απασχόλησης και ανεργίας στην Ελλάδα κατά τα χρόνια της κρίσης ήταν ανησυχητικά. Μελέτες και έρευνες του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2012, σ. 307) προβλέπουν αύξηση ανεργίας στο τέλος του 2011 στο 17-18%.³² Μέσα σε αυτό το κλίμα εργασιακής αβεβαιότητας και οικονομικής ύφεσης, ο κλάδος της εστίασης σημειώνει σταθερά ανοδική πορεία απασχόλησης εργαζομένων κατά το 2014-2019. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το ΣΕΤΕ (2021, σ. 5) ο αριθμός εργαζομένων στον επισιτισμό ανέρχεται στις 398.700 χιλιάδες. Αυτός ο αριθμός παραμένει σχετικά σταθερός καθόλη της υπό εξέταση περιόδου.

Κατά τα χρόνια της κρίσης οι παραβατικές συμπεριφορές (αδήλωτη εργασία, μαύρα χρήματα, άτυπες συμβάσεις) δεν άργησαν να φανούν. Η εστίαση σημειώνει κατά την περίοδο 9/2013-12/2018 ποσοστό 8,57% στους αδήλωτους εργαζομένους, ωστόσο είναι η πρώτη κατηγορία με περισσότερους αδήλωτους εργαζομένους, ήτοι 20.592 (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2020, σ. 57-59)³³, ενώ το ποσοστό επιβολής προστίμων στο κλάδο της εστίασης ανέρχεται στο 35,90%, όπως επιβεβαιώνουν τα στοιχεία από το ΣΕΠΕ για το 2013 (2014, σ. 46).

Οι παραπάνω αλλαγές είναι αποτέλεσμα μνημονιακών διατάξεων και αποφάσεων που έπληξαν τον εργασιακό χώρο και πιο συγκεκριμένα την εστίαση. Οι αλλαγές που προκύπτουν στην ελληνική αγορά εργασίας είναι αποτέλεσμα διεργασιών των διεθνών οικονομικών συμφερόντων και της άσκησης εξουσίας. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις και οι εφαρμογές των μνημονιακών μέτρων δεν συνιστούν καινοτομία στον ευρωπαϊκό χώρο, εφόσον βρίσκονται διάσπαρτες στις υπόλοιπες χώρες. Οι χαμηλές αποδοχές, η αβέβαιη συνταξιοδότηση, η εργασιακή ανασφάλεια, οι νέες μορφές ευέλικτης εργασίας, όπως η εκ περιτροπής εργασία, εμφανίζονται κατά τα χρόνια των Μνημονίων και αλλάζουν εντελώς το εργασιακό τοπίο, όπως το γνωρίζαμε έως τότε, δημιουργώντας μια νέα εργασιακή κουλτούρα (Κουζής, 2014, 240-243). Στο επόμενο μέρος της εργασίας θα

32. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τα πρώτα χρόνια της κρίσης η μισθωτή εργασία υπέστη σοβαρό πλήγμα (Βλ. περισσότερα σχετικά με την μεταβολή της απασχόλησης ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2012, σ. 306-307).

33. Στις υπηρεσίες παροχής καταλύματος και εστίασης το 13% των εργαζομένων είναι αλλοδαποί, συνεπώς είναι πλήρως αδήλωτοι, εφόσον στερούνται την άδεια παραμονής (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2020, σ. 75).

παρουσιάσουμε τις επιπτώσεις των μέτρων στους ίδιους τους εργαζόμενους, ανεξάρτητα από τις αντικειμενικές συνθήκες.

Μέρος Β'

Μεθοδολογία έρευνας

Το δεύτερο μέρος της εργασίας είναι αφιερωμένο στα υποκείμενα της έρευνας, τα οποία, ανεξάρτητα από τις αντικειμενικές συνθήκες της εποχής, αφηγούνται τον τρόπο που βίωσαν οι ίδιοι την κρίση σε όλα τα επίπεδα της ζωής. Σε αυτό το πλαίσιο διεξήχθη ποιοτική έρευνα, η οποία επικεντρώθηκε σε συγκεκριμένη κοινωνική και ηλικιακή ομάδα. Η επιλογή της ημιδομημένης συνέντευξης στο πλαίσιο της προφορικής ιστορίας παρέχει τη δυνατότητα στους συνεντευξιαζόμενους-αφηγητές να αφηγηθούν τις ιστορίες τους και τα γεγονότα, να ανακαλέσουν μνήμες από εκείνη την εποχή και να αποτυπωθούν εμπειρίες που ενδεχομένως δεν μπορούν να εντοπιστούν από τις αντικειμενικές συνθήκες της εποχής. Με γνώμονα τα παραπάνω ο προβληματισμός και το ερευνητικό ερώτημα στο οποίο στηρίχθηκε η ερευνητική δραστηριότητα είναι πώς οι εργαζόμενοι της εστίασης βίωσαν, αντιλήφθηκαν την οικονομική κρίση του 2008-2018 και ποιες ήταν οι επιπτώσεις της κρίσης στην ζωή τους; Παράλληλα, ποια είναι η αποτίμηση αυτών των ανθρώπων δέκα πέντε χρόνια μετά την έναρξη της κρίσης;

Σε συνθήκες κρίσης, η προφορική ιστορία λειτουργεί επικουρικά ώστε να έρθουν στο προσκήνιο το βίωμα, η υποκειμενικότητα του ατόμου, τα τραύματα, οι φαντασίες και οι προσδοκίες τους (Αντωνίου, 2023, σ. 26). Η κρίση αποτελεί μια συγκεκριμένη κατηγορία στην οποία συμβάλλει η προφορική ιστορία, καθώς υπάρχει μια ικανοποιητική βιβλιογραφία για διαφορετικές περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Ειδικότερα, η περίπτωση της οικονομικής κρίσης είναι σχετικά πρόσφατη, ενώ η διάρκεια της, σχεδόν δέκα χρόνια, δημιούργησε πολλές επιπτώσεις σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αποτυπωθούν οι εμπειρίες και τα βιώματα, οι επιπτώσεις και τα τραύματα μιας συγκεκριμένης κατηγορίας ανθρώπων στα χρόνια της κρίσης. Επιχειρώντας το προηγούμενο δεν σκοπεύουμε να θεμελιώσουμε κάποια θεωρία, να την επιβεβαιώσουμε ή να την απορρίψουμε.

Ο Portelli αναγνωρίζει έξι βασικά χαρακτηριστικά που κάνουν αυτές τις μαρτυρίες-πηγές «εγγενώς διαφορετικές» από άλλες. Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι: η προφορικότητα, η αφηγηματικότητα, η υποκειμενικότητα, η αξιοπιστία, η αντικειμενικότητα και η πατρότητα της (Abrams, 2014, σ. 34). Συνοπτικά, η *προφορικότητα* αφορά περισσότερο την ανάλυση του λόγου του συνεντευξιαζόμενου, τον ρυθμό, την χροιά, την αυξομείωση της φωνής, τα λεκτικά σχήματα. Αυτά τα

στοιχεία μάς βοηθούν να αντιληφθούμε όχι μόνο τη συναισθηματική φόρτιση, αλλά και τη σχέση του αφηγητή με τα γεγονότα.³⁴ Η *αφήγηση* είναι εγγενές στοιχείο της προφορικότητας. Είναι η φύση της, μέσω της οποίας τα άτομα εξιστορούν τα γεγονότα και τις μαρτυρίες τους. Η *υποκειμενικότητα* συνδέεται με την παραγωγή πηγών. Κάθε μαρτυρία ενέχει το στοιχείο της υποκειμενικότητας, εφόσον ο κάθε άνθρωπος έχει βιώσει, αντιληφθεί, ερμηνεύσει με το δικό του τρόπο ένα γεγονός. Γι' αυτό το λόγο, ο αφηγητής ερωτάται, όχι μόνο «τί θυμάσαι;» ή «πώς το βίωσες;», αλλά και «πώς αισθάνθηκες εκείνη τη στιγμή». Αυτό το στοιχείο δίνει μια διαφορετική σημασία στο τεκμήριο που προκύπτει μέσα από την προφορική μαρτυρία σε σχέση με άλλες πηγές. Τέλος, αξίζει να αναφερθούμε στην *μνήμη*, καθώς χαρακτηρίζεται ως αναπόσπαστο στοιχείο της προφορικής ιστορίας. Η ανάκληση αναμνήσεων από το παρελθόν βασίζεται στην μνήμη, και παρά την υποκειμενικότητά τους, συνιστούν κομβικής σημασίας πρωτογενούς ιστορικού υλικού (ό.π. σ. 35-40).³⁵

Έτσι, λοιπόν, το δείγμα αποτελείται από δέκα άτομα συνολικά, πέντε γυναίκες και πέντε άντρες³⁶, εργαζόμενοι στον κλάδο της εστίασης κατά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης 2008-2018.³⁷ Επίσημο έτος έναρξης της ελληνικής κρίσης θεωρείται βάσει βιβλιογραφίας το 2009-10, ωστόσο στην περιοδολόγησή μας ενσωματώσαμε και το 2008, καθώς εκείνη την περίοδο τα κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα αλλά και η κρίση από την Αμερική, όπως αναφέρουμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, δεν άφησαν αδιάφορη την κοινή γνώμη. Ο αριθμός των συνεντεύξεων δεν είναι αντιπροσωπευτικός για να αποτιμήσουμε συνολικά την βιωμένη εμπειρία, ωστόσο για τις ανάγκες της εργασίας είναι ικανοποιητικός ο βαθμός των δεδομένων που συλλέχθηκαν από αυτά τα άτομα,

34. Η χρήση του αρσενικού γένους στο κείμενο και οι αναφορές στα υποκείμενα της έρευνας (αφηγητής-συνεντευξιαζόμενος) γίνεται για λόγους οικονομίας λέξεων και όχι λόγω της εγκαθίδρυσης του αρσενικού ως κυρίαρχου προσώπου. Η αναφορά στον «αφηγητή» αφορά και το θηλυκό γένος.

35. Οι επικριτές της προφορικής ιστορίας ασκούν κριτική κυρίως στο χαρακτηριστικό της μνήμης, καθώς λόγω ελλιπούς μνήμης ενδέχεται να παραποιηθούν καταστάσεις και γεγονότα (Βλ. περισσότερα Abrams, 2014, σ. 40).

36. Κρίνεται αναγκαίο να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο ότι, με τους όρους «γυναίκα» και «άντρα» που ορίζουν το δείγμα μας αναφερόμαστε στις βιολογικές εγγραφές που σηματοδοτούν το βιολογικό φύλο. Η επιλογή των συνεντευξιαζόμενων έγινε με αυτό το κριτήριο και όχι με βάση τις παραμέτρους του κοινωνικού φύλου ή της σεξουαλικής ταυτότητας.

37. Αυτό δε σημαίνει ότι οι εργαζόμενοι που επιλέχθηκαν έπρεπε να είχαν εργαστεί όλη τη δεκαετή περίοδο στην εστίαση.

ώστε να μας δώσουν μια πρώτη γενική εικόνα. Το δείγμα περιορίζεται στους εργαζομένους της εστίασης της Αθήνας, ενώ η ομάδα που επιλέχθηκε ανήκει σήμερα στην ηλικιακή κατηγορία των 30-50 ετών. Αυτό σημαίνει πως κατά τα χρόνια της κρίσης 2008-2018 οι συνεντευξιαζόμενοι ήταν 25-35 ετών. Θεωρητικά σε μια ηλικία όπου θα μπορούσαν να αναπτύξουν την προσωπική, οικογενειακή και επαγγελματική τους ζωή. Επιπλέον, κατά τα πρώτα χρόνια της κρίσης η ανεργία στις ηλικιακές ομάδες 15-29 και 30-44 άγγιζε το 28% και 34,6% αντίστοιχα, γεγονός που υποδηλώνει ότι αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα στην εύρεση εργασίας. Ο χώρος της εστίασης, συμπεριλαμβανομένου των καταλυμάτων, είχε υψηλά ποσοστά ανεργίας (Κετσετζοπούλου, 2010, σ. 104-105). Η περίπτωση της εστίασης παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον και επιλέχθηκε ως ένας τομέας αναπόσπαστου μέρους της ελληνικής κοινωνίας και κουλτούρας, καθώς περιλαμβάνει την κατανάλωση και τα καταναλωτικά πρότυπα, την αναψυχή και αποτελεί σημαντικό κλάδο για την ανάπτυξη της εγχώριας οικονομίας. Η βιβλιογραφία για την κρίση είναι εξαιρετικά εκτενής, ωστόσο δεν συμβαίνει το ίδιο με τον χώρο της εστίασης, όπου οι δευτερογενείς πηγές αντλήθηκαν από μελέτες και έρευνες. Σε αυτό το σημείο επιχειρείται η δημιουργία πηγών, όπως είθισται στην προφορική ιστορία, μέσα από τις συνεντεύξεις με τους αφηγητές.

Η εύρεση του δείγματος αποτέλεσε βασική δυσκολία για την έρευνα. Αρχικός σχεδιασμός ήταν η διεξαγωγή συνεντεύξεων με εργαζόμενους εστίασης που προέρχονται από το ευρύτερο περιβάλλον μου, κάτι το οποίο, όμως, δεν απέδωσε και έτσι ακολουθήθηκε διαφορετικός τρόπος εύρεσης δείγματος. Η προσέγγιση των συνεντευξιαζόμενων έγινε πρώτον, μέσω κοινωνικών δικτύων με πρόσκληση σε στοχευμένα άτομα, ενώ άλλοι τρόποι προσέγγισης ήταν η άμεση επικοινωνία με αφηγητές και αφηγήτριες κατά την ώρα εργασίας τους είτε η πρόσκληση ατόμων που συμμετέχουν σε συνδικάτα και συνδικαλιστικές παρατάξεις. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν δια ζώσης στην οικεία των αφηγητών, σε χώρους εργασίας πριν την έναρξη της βάρδιας τους, σε γραφεία συνδικαλιστικών οργανώσεων, ενώ κάποιες συνεντεύξεις διεξήχθησαν εξ αποστάσεως μέσω βιντεοκλήσης. Για την συλλογή του υλικού χρησιμοποιήθηκε μαγνητόφωνο για την ηχογράφηση του, εφόσον οι συνεντευξιαζόμενοι ενημερώθηκαν πλήρως για την χρήση του υλικού και συμφώνησαν υπογράφοντας το παραχωρητήριο συνέντευξης. Η συμμετοχή τους στηρίχθηκε στην επιλογή ανωνυμίας ή επωνυμίας, ενώ η ηχογραφημένη συνέντευξη, τα προσωπικά στοιχεία των συνεντευξιαζόμενων, τα παραχωρητήρια και τα σχετικά έγγραφα

διατηρούνται στο προσωπικό μου αρχείο. Τέλος, η περίοδος διεξαγωγής των συνεντεύξεων διήρκησε συνολικά περίπου ένα μήνα, από τέλη Μαρτίου έως τέλη Απριλίου 2024.

Ανάλυση Συνεντεύξεων

Στις επόμενες ενότητες παραθέτουμε το υλικό που συγκεντρώθηκε και επεξεργάστηκε μετά την απομαγνητοφώνηση. Οι απαντήσεις των συνεντευξιαζόμενων έχουν ομαδοποιηθεί κατά θεματικές ενότητες. Οι ερωτήσεις αφορούσαν κυρίως τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σε προσωπικό-ψυχολογικό, οικογενειακό-φιλικό επίπεδο και σε οικονομικό, σε επαγγελματικό, στον χώρο της εστίασης και την καταναλωτική συμπεριφορά των ανθρώπων, πελατών και εργαζομένων. Ακόμα, οι ερωτήσεις αφορούσαν την περιοδολόγηση της κρίσης με βασικούς άξονες συζήτησης σημαντικά γεγονότα, όπως η υπογραφή Μνημονίων, αλλαγές στη νομοθεσία, κοινωνικές εντάσεις και αναταραχές. Κάθε κεφάλαιο είναι ανεξάρτητο, ωστόσο η σύνδεση μεταξύ αυτών είναι δεδομένη, καθώς κάθε επίπτωση είχε αντίκτυπο και σε άλλες πτυχές της ζωής των συνεντευξιαζόμενων. Για λόγους συντομογραφίας τα ονόματα των συνεντευξιαζόμενων παρατίθενται με τα αρχικά τους, ενώ στο τέλος της εργασίας παρατίθενται οι περιλήψεις αυτών με τα βιογραφικά στοιχεία των αφηγητών.

Κοινωνικές διαμαρτυρίες στις απαρχές της κρίσης

Στον απόηχο της οικονομικής κρίσης που οδήγησε την Ελλάδα σε πρωτόγνωρες καταστάσεις πραγματοποιήθηκαν αρκετές διαδηλώσεις, εξεγέρσεις και κινητοποιήσεις από, οργανωμένα ή μη, συνδικαλιστικά κινήματα ή κοινωνικές ομάδες με κοινό αίτημα την αποκατάσταση της οικονομικής κατάστασης. Όλες αυτές οι καταστάσεις έχουν αποτυπωθεί στη μνήμη των αφηγητών. Μέσω της υποβολής σχετικών ερωτήσεων ή με δικές τους αναφορές έχει συγκεντρωθεί ένα σύνολο πληροφοριών για να καλύψει αυτή τη θεματική. Παραπάνω αναφέραμε πως ενσωματώνουμε στη περιοδολόγηση της κρίσης το έτος 2008 λόγω της κοινωνικής και πολιτικής αναταραχής που δημιουργήθηκε. Η πτώση του χρηματιστηρίου της Αμερικής δημιούργησε εσωτερικές αναταραχές, φόβο και ανησυχία, παρά τον εφησυχασμό του τότε Υπ. Οικονομικών, Γ. Αλογοσκούφη. Ο ΓΧ ανακαλώντας μνήμες από εκείνη τη περίοδο αναφέρει:

«Τι να επηρεάσει στην Ελλάδα; Γιατί εμείς τι παράγουμε για να μας επηρεάσει; Δεν έχουμε παραγωγή δεν έχουμε βαρεία βιομηχανία δεν έχουμε τίποτα και όμως είδαμε

ότι 2 χρόνια μετά, όχι μας επηρέασε, μας γονάτισε, άρα δεν ξέρω δεν είμαι ούτε οικονομολόγος ούτε πολιτικός αναλυτής αλλά νομίζω ότι εκείνο το διάστημα από το 2008-2010 χάσαμε 2 χρόνια πολύτιμα που θα μπορούσε η τότε κυβέρνηση να είχε πάρει κάποια μέτρα για να μη φτάσουμε εκεί που φτάσαμε [...]» [19:34]

Τα λόγια του ΓΧ μάς μεταφέρουν το κλίμα που επικρατούσε στις απαρχές της κρίσης: εφησυχασμός, ίσως και άγνοια για το τι θα ακολουθήσει τους επόμενους μήνες. Το Δεκέμβρη του 2008, όταν η κρίση είχε φτάσει στην Ευρώπη και φλέρταρε με το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ελλάδας, η κατάσταση ξεφεύγει. Η δολοφονία του Γρηγορόπουλου εγείρει εντάσεις στην κοινωνία το βράδυ της 6^{ης} Δεκεμβρίου. Τις επόμενες ημέρες ακολούθησαν διαμαρτυρίες και εντάσεις στο κέντρο της Αθήνας, αλλά και σε πολλές επαρχιακές πόλεις. Η ΑΜ³⁸ ως πρόεδρος του 15μελούς εκείνα τα χρόνια αναφέρει χαρακτηριστικά ότι:

«Είχα οργανώσει και την πορεία του σχολείου στο γυμνάσιο [...] οπότε ήμασταν και ίδια ηλικία με το παιδί που έφυγε και ήταν πολύ έντονο για εμάς και επειδή ήμουν σε μια οικογένεια αριστερή και αναρχική, αν θες, ήταν για εμάς πάρα πολύ έντονο αυτό που έγινε». [06:19] [...] «θυμάμαι ότι κλαίγαμε πολύ, θυμάμαι ότι είχαμε πολύ θυμό, θυμάμαι ότι ήταν η πρώτη φορά που αισθάνθηκα μίσος απέναντι στην αστυνομία μίσος όμως, μίσος τότε, τώρα δε νιώθω μίσος. Αλλά δυστυχώς σε πολύ μικρή ηλικία μπήκανε αυτές οι ακιδούλες που σου λέγανε ότι κάτι δε πάει καλά γιατί δεν ήταν μόνο το γεγονός, ήταν το πώς το διαχειρίστηκε η κυβέρνηση το κομμάτι αυτό [...] Ήταν η πρώτη μας πορεία ήταν η πρώτη φορά που πιάσανε και κάποιους από εμάς, θυμάμαι ότι μας κυνηγούσαν γιατί εμείς ήμασταν μικρά παιδιά, δεν ήμασταν μεγάλοι, είχαμε κατέβει όλο το γυμνάσιο είχαμε κλείσει τη Συγγρού μας φάνηκε τρομερό αυτό που κάναμε, περπατήσαμε μέχρι το Σύνταγμα, φωνάζαμε με τις ντουντούκες μας με αυτά και κάποια στιγμή μας πετάγανε δακρυγόνα» [08:38]

Η ΑΜ, συνομήλικη τότε με τον Γρηγορόπουλο, συμμετείχε για πρώτη φορά σε κινητοποίηση, σε μια κοινωνική διαμαρτυρία για την άδικη δολοφονία του 15χρονου αλλά ταυτόχρονα μαζί με τους συμμαθητές της εκδήλωναν την έντονη δυσαρέσκεια τους για την διαχείριση της δολοφονίας από την κυβέρνηση. Όλη αυτή η κινητοποίηση αποτέλεσε μια εναρκτήρια σκέψη για την ίδια και τους συμμαθητές της να πολιτικοποιηθεί και να ενημερωθεί σχετικά με τους εκφραστές πολιτικών απόψεων, όπως θα δούμε παρακάτω. Ο ΔΔ, επίσης μαθητής εκείνα τα χρόνια, αφηγείται ότι

38. Η περίπτωση της ΑΜ είναι οριακή στο δείγμα μας με βάση τα ηλικιακά κριτήρια.

κυριαρχούσε το αίσθημα της αγανάκτησης και της οργής στο μαθητικό κίνημα. Επιπλέον, αναφέρεται σε «κάποιες δυνάμεις», οι οποίες προσπάθησαν μέσω καταστολής «να πνίξουν, να το μετατρέψουν σε κάτι άλλο» υπονοώντας τις παρακρατικές δυνάμεις που αναμίχθηκαν στην πορεία και προσπάθησαν να αλλοιώσουν τον ειρηνικό χαρακτήρα της διαδήλωσης, αλλά και να αντεπιτεθούν στους αγώνες διεκδίκησης. Η ΣΤ, επίσης, ως μαθήτρια λυκείου τότε περιγράφει παρόμοια κατάσταση. Ανακαλεί τις στιγμές που συμμετείχε στην πορεία, αλλά και τις αναταραχές που σημειώθηκαν και την προσπάθεια της αστυνομίας να «καταπνίξει» την κινητοποίηση. Μέσα από τις συνεντεύξεις και τον τρόπο αφήγησης των συνεντευξιαζόμενων, αντιλαμβανόμαστε την σημαντικότητα που είχε αυτό το γεγονός στους ίδιους. Συμπληρωματικά, ο ΓΧ μεταφέρει μνήμες από εκείνο το βράδυ:

«Θυμάμαι ότι εκείνο το βράδυ δούλενα και σχόλασα στις 2 τα ξημερώματα, είχε γίνει ήδη η δολοφονία του Γρηγορόπουλου. Είχαν ξεσπάσει ήδη τα επεισόδια στην Αθήνα. Κατέβηκα λοιπόν με το αυτοκίνητο μου από την Πάρνηθα για να πάω στο κέντρο της Αθήνας. Συνήθιζα να πηγαίνω να τρώω κάτι και να παίρνω και μια εφημερίδα της επόμενης ημέρας και είδα αστυνομία στο δρόμο, είδα επεισόδια, τί έγινε ρε; Και τότε κατάλαβα, άνοιξα το ραδιόφωνο άκουσα ότι είχε συμβεί αυτό [...]» [21:51]

Αξίζει να σημειωθεί ότι η συζήτηση γύρω από την δολοφονία Γρηγορόπουλου δημιούργησε σε αρκετούς αφηγητές μια συναισθηματική φόρτιση. Η φωνή του ΓΧ χαμηλώνει, δυσκολεύεται, σκαλώνει και συνεχίζει:

«[...] Ήταν...η αρχή του τέλους, νομίζω, εκεί δε το συνειδητοποίησα τότε, το συνειδητοποίησα αρκετά χρόνια μετά ότι από κει και πέρα η χώρα και η τότε κυβέρνηση παραδόθηκε άνευ όρων σε όλα τα επίπεδα είτε στην οικονομία είτε στην παιδεία στη κοινωνία ήρθε ένα μπάχαλο. Δεν είναι τυχαίο ότι μετά από ένα χρόνο έπεσε η κυβέρνηση τότε. Καιγόταν η Αθήνα από άκρη σε άκρη [...]» [22:49]

Η δολοφονία του Γρηγορόπουλου συνδέθηκε στενά με την κυβέρνηση και την διαχείριση του γεγονότος. Οι διαδηλώσεις του Δεκεμβρίου 2008 είχαν κοινωνικό και πολιτικό μήνυμα. Ο αναβρασμός της κοινωνίας ήταν ήδη υψηλός και εντάθηκε με το συγκεκριμένο γεγονός. Ο ΓΣ ενισχύει την παραπάνω άποψη αναφερόμενος στην καταστολή που είχε επιβληθεί για να καλυφθεί η κατάσταση από την κυβέρνηση. Παράλληλα, μας υπενθυμίζει τις μεγάλες πορείες και συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας που ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια. Ιδιαίτερα θυμάται τις κινητοποιήσεις του 2011 το οποίο, όπως, λέει, «[...] ήταν ακόμα πιο αποκαλυπτικό [...] στη 48ωρη απεργία που

είχε οργανωθεί». Η διαδήλωση του 2011 είναι έντονα χαραγμένη και στη μνήμη του ΓΧ ως μια από τις τρεις συγκεντρώσεις-διαμαρτυρίες που ξεχώρισε. Αναφέρεται σε αυτή ως μια «λαοθάλασσα», εφόσον «η κεφαλή της πορείας είχε φτάσει στο Σύνταγμα και η ουρά της ήταν πριν την Ομόνοια». Αυτή η συγκέντρωση-πορεία διαμαρτυρίας είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο ανθρώπων στην Μαρφίν.

Οργή, αγανάκτηση και ταυτόχρονα μερική άγνοια για το τι πρόκειται να ακολουθήσει στην χώρα τους επόμενους μήνες. Εικόνες και αναμνήσεις που έχουν χαραχτεί στη μνήμη των ανθρώπων 15 χρόνια μετά, όπως αυτή που μας μεταφέρει ο ΓΧ την επόμενη της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου που διαδήλωναν, μεταξύ άλλων, τα μαθητικά κινήματα, θυμάται ο ίδιος τις «μαθήτριες που πηγαίνουν στους αστυνομικούς και δίνουν κόκκινα τριαντάφυλλα και γαρύφαλλα». Αυτές οι εικόνες υπερισχύουν στο μυαλό σχεδόν όλων των αφηγητών που βρίσκονταν στην Αθήνα εκείνη τη περίοδο.

Κρίση και εστίαση: Οι συνθήκες εργασίας μέσα από την βιωμένη εμπειρία των αφηγητών/τριών

Βασικό σημείο αναφοράς κατά τις συνεντεύξεις ήταν η εστίαση, οι επιπτώσεις και οι παράμετροι γύρω από αυτή. Άλλωστε το θέμα της διπλωματικής εργασίας αφορά κατά το ήμισυ τον κλάδο του επισιτισμού. Οι εργαζόμενοι μίλησαν για την εστίαση, τη σχέση τους με αυτή, πώς βίωσε η εστίαση την κρίση και πώς επηρεάστηκαν οι ίδιοι σε εργασιακό, μισθολογικό επίπεδο. Γίνονται αναφορές στις εργασιακές σχέσεις, στις συμβάσεις εργασίας και πώς αυτές άλλαξαν κάτω από τις συνθήκες κρίσης. Η συγκεκριμένη υποενοότητα παρουσιάζει τα παραπάνω έτσι όπως τα αντιλήφθηκαν τα κοινωνικά υποκείμενα.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας αναφέραμε τα πλήγματα που υπέστη η εστίαση. Αυτά επιβεβαιώνονται από μερικούς αφηγητές ενώ κάποιοι άλλοι μάς μεταφέρουν μια διαφορετική εικόνα. Ο ΑΒ εργάζεται στην εστίαση από νεαρή ηλικία. Στα πρώτα χρόνια της κρίσης εργαζόταν σε καφέ-μπαρ ως μπουφειτζής ενώ αργότερα το 2013 και για τα επόμενα δέκα χρόνια δούλεψε σταθερά σε ένα κατάστημα καφέ-ταχυφαγείο ως υπεύθυνος. Λόγω της πολύχρονης εμπειρίας του στην εστίαση μάς μεταφέρει το κλίμα που επικρατούσε καθ' όλη τη δεκαετία της κρίσης. Για τον ίδιο η εστίαση δε πέρασε ιδιαίτερη οικονομική κρίση, εφόσον η πελατεία στο κατάστημα που εργαζόταν ήταν σταθερή και δεν σημειώθηκε ιδιαίτερη μείωση. Αυτό το κατάστημα σέρβιρε κυρίως

καφέ και η πελατεία τους αποτελούνταν από άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, κυρίως συνταξιούχοι, «καλοί συνταξιούχοι», όπως αναφέρει, υπονοώντας πως η οικονομική τους επιφάνεια τους επέτρεπε να καταναλώνουν στο μαγαζί. Μάλιστα, συμπληρώνει πως κάποια στιγμή η ανάγκη για καλύτερη εξυπηρέτηση πελατών οδήγησε σε προσλήψεις εργαζομένων, καθώς στην κάθε βάρδια απασχολούνταν δέκα άτομα και ίσως να μην επαρκούσαν. Παρ' όλα αυτά σημειώνει πως υπήρχε και η αρνητική πλευρά, η οποία κατά μίαν έννοια αφορούσε το προσωπικό και τις συνθήκες εργασίας τους. Πιο συγκεκριμένα, μιλάει για πτώση της ποιότητας του προσωπικού και των υλικών που χρησιμοποιούνταν σε χώρους εστίασης. Με αυτά τα λόγια του ΑΒ θα συμφωνούσε και ο ΓΣ, μάγειρας και διανομέας, ο οποίος αναφέρει πως, αυτό που άλλαξε στην εστίαση με την κρίση ήταν η ποιότητα των υλικών που χρησιμοποιούσε ως μάγειρας, ως συνέπεια να μην μπορεί να παράγει το αποτέλεσμα που έπρεπε. Οι εργοδότες, για να μειώσουν τις δαπάνες, επένδυναν λιγότερα χρήματα σε κατώτερης ποιότητας υλικά. Όπως αναφέρει ο ΓΣ:

«Στη πράξη επαγγελματικά μπορούμε να πούμε ότι η ποιότητα έπεσε πάρα πολύ [...] Εσκεμμένα από τους εργοδότες οπότε όλο το βάρος έπεφτε πάνω στα χέρια και στα πόδια στο σώμα των εργαζομένων και πνευματικά και σωματικά. Αυτό συνεχίζει, αυτό έμεινε» [18:48]

Ο ΔΔ, ξενοδοχοϋπάλληλος και σερβιτόρος, συμπορεύεται με τις απόψεις του ΓΣ και τονίζει πως «η εστίαση δε πέρασε κρίση» αλλά οι εργαζόμενοι της εστίασης περνάνε κρίση, λόγω της μείωσης μισθών, τριετιών, επιδομάτων, την κατάργηση μιας σειράς ασφαλιστικών και μισθολογικών δικαιωμάτων. Με αυτό τον τρόπο, παγιώθηκε η αδήλωτη εργασία στην εστίαση και η μαύρη πληρωμή, δηλαδή, το «δε μπορώ να στα κολλάω όλα (εννοεί τα ένσημα)» έγινε ένας άτυπος νόμος στον κλάδο. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του ΑΒ, ο οποίος, αν και εκτιμά πως το κατάστημα στο οποίο εργαζόταν εκείνη τη περίοδο δεν πέρασε ιδιαίτερη κρίση, αναφέρεται στην αδήλωτη εργασία που υπέστη. Ενώ το μεροκάματο που έπαιρνε ήταν καλό, τα ένσημα δεν κολλούνταν, όπως όριζε ο νόμος. Τα χρήματα που γλύτωνε ο εργοδότης προτιμούσε να τα δίνει στο χέρι σαν παραπάνω μισθό, ώστε να είναι ικανοποιημένοι οι υπάλληλοι. Παράλληλα, κάποιοι εργοδότες, σημειώνει, κολλούσαν

ελάχιστα το μήνα, ώστε να γλυτώσουν το πιθανό πρόστιμο σε περίπτωση ελέγχου.³⁹ Ο ΓΣ σημειώνει πως από εκείνη την εποχή ήταν αισθητό φαινόμενο η «απληρωσιά και η αδήλωτη εργασία». Η ΑΜ συμπληρώνει τις παραπάνω απόψεις λέγοντας ότι, στην αρχή η πρώτη λύση των εργοδοτών ήταν η μείωση του προσωπικού, αλλά δεν απέδωσε και έτσι το προσωπικό επανήλθε στον απαιτούμενο αριθμό, αλλά με μειωμένες αποδοχές ή με μαύρη πληρωμή. Η εστίαση, λένε οι περισσότεροι αφηγητές, πάντα δούλευε με μαύρα χρήματα είτε σε φυσιολογικές συνθήκες είτε σε καιρούς κρίσης.

Η ΦΑ προσθέτει ακόμα ένα πλήγμα για τους εργαζομένους, την μείωση των φιλοδωρημάτων που σε πολλές περιπτώσεις, συμπληρώνει ο ΓΧ είναι ένας δεύτερος μισθός. Η μείωση των βασικών μισθών επηρεάζει τους εργαζόμενους σε άμεσο βαθμό, όπως τον ΔΔ, ο οποίος υπέστη τη μείωση του υποκατώτατου μισθού, εξαιτίας του νεαρού της ηλικίας του, στα 510 ευρώ μκτά. Με αυτό τον τρόπο επηρεάστηκαν και οι εργασιακές σχέσεις, καθώς η προσφορά θέσεων ήταν περιορισμένη και η ζήτηση για εργασία αυξημένη. Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας της εποχής δημιούργησαν ανταγωνισμό. Όπως αναφέρει ο ΓΧ, οι εργαζόμενοι κατά μίαν έννοια έπρεπε να υποστούν τις δυσμενείς συνθήκες της εργασίας, με χαμηλούς μισθούς, αδήλωτη εργασία και αβεβαιότητα για την διάρκεια της θέσης τους. «Σου έλεγε τόσα μπορώ να σου δώσω, θες; Αν δε θες, κοίτα έχω χίλιες αιτήσεις για δουλειά, θα έρθει ο επόμενος [...]». Αυτή η φράση του ΓΧ αντιπροσωπεύει ολόκληρη την εποχή των μνημονιακών χρόνων στον εργασιακό τομέα και εκφράζει αρκετούς αφηγητές. Ακόμα και εκείνοι που είχαν εξασφαλίσει έναν ικανοποιητικό μισθό για τα δεδομένα της εποχής, αντιμετώπισαν δυσκολίες σε διαφορετικούς τομείς της ζωής τους, όπως θα δούμε στις επόμενες υποενότητες.

Η περίοδος των capital controls το καλοκαίρι του 2015 τονίστηκε ως δύσκολη περίοδος για την εστίαση. Η ΖΚ μάς αφηγείται πως εκείνη τη στιγμή λόγω περιορισμών στις τράπεζες ο κόσμος άλλαξε τις καταναλωτικές του συνήθειες και τα έσοδα του καταστήματος συνεχώς να μειώνονται. Ο ΓΧ συμπληρώνει ότι η κρίση που βίωσαν εκείνο το καλοκαίρι ήταν εφάμιλλη με την περίοδο του κορονοϊού και της καραντίνας. Η ΓΓ, αντίθετα, διαπιστώνει πως ο κόσμος ακόμα και τότε δεν άλλαξε ιδιαίτερα τις

39. Σε αυτό το σημείο, αξίζει να σημειώσουμε τα υψηλά ποσοστά προστίμων που καταγράφηκαν στην εστίαση για την αδήλωτη και μαύρη εργασία, όπως αναφέρουμε σε προηγούμενο κεφάλαιο στο πρώτο μέρος.

καταναλωτικές του συνήθειες, συνέχισε να βγαίνει και να καταναλώνει, καθώς «πάντα θα φυλάξει χρήματα στην άκρη για να βγει».

Οικογενειακές και προσωπικές σχέσεις

«[...] είναι δύο οι λόγοι που κρατήθηκε η κοινωνία όρθια. Ο ένας ο κυρίαρχος έχει να κάνει με το θεσμό της οικογένειας [...]» αναφέρει ο ΓΧ. Υπονοώντας πως η στήριξη από την οικογένεια ήταν δεδομένη, ιδιαίτερα τα χρόνια της κρίσης. Ανακαλεί μνήμες και γεγονότα, όπως οι νέοι άνθρωποι που είχαν ξεκινήσει τη ζωή τους, νοίκιαζαν ένα σπίτι και στο ξέσπασμα της κρίσης αναγκάστηκαν να το εγκαταλείψουν και να επιστρέψουν στο πατρικό τους, για να έχουν τα απολύτως βασικά, ένα χώρο να κοιμηθούν και ένα πιάτο φαγητό. Ο ίδιος μάς λέει για παρόμοιες συνθήκες που βίωσε, καθώς όντας σε μια συντροφική σχέση έπρεπε να επιστρέψει στο πατρικό του και να βοηθήσει οικονομικά τους γονείς του. Ο πατέρας του είχε καταθέσει τα χαρτιά του για την σύνταξη και δεν είχε κάποιο άλλο εισόδημα. Λόγω καθυστέρησης της σύνταξης του πατέρα του κατά τέσσερα χρόνια, το 2010-2014 πέρασε ακόμα πιο δύσκολα χρόνια. Παρά την δύσκολη κατάσταση, εκτιμά πως δεν επηρεάστηκαν οι οικογενειακές σχέσεις, αντίθετα ενδυναμώθηκαν. Στο ίδιο πλαίσιο κυμαίνονται και οι οικογενειακές σχέσεις του ΔΔ, ο οποίος ως έφηβος βίωσε τα πρώτα χρόνια της κρίσης και θυμάται πως «περιττά» έξοδα κόπηκαν, όπως κάποια εξωσχολική δραστηριότητα που έκανε ο ίδιος και τα αδέρφια του. Ο ΑΒ αφηγείται τις συνέπειες της κρίσης σε οικογενειακό επίπεδο. Αναγκάστηκαν ως οικογένεια να μετακομίσουν σε ένα μικρότερο σπίτι και να συγκατοικήσουν με έναν συγγενικό πρόσωπο. Ο ίδιος περιγράφει την κατάσταση και λέει πως ήταν ένα άσχημο συναίσθημα: «εκεί που έχεις μεγαλώσει, έχεις μάθει να ζεις, ξαφνικά αυτό να γκρεμίζεται και να πας κάπου αλλού». Ωστόσο, συμπληρώνει πως προσπάθησε να αποδεχτεί την κατάσταση και να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα.

Μέσα από τις συνεντεύξεις σημειώθηκαν συνέπειες που ενδεχομένως οι ίδιοι οι αφηγητές να μην είχαν αντιληφθεί. Η ΖΚ έπειτα από συζήτηση γύρω από τις προσωπικές επιπτώσεις μάς αναφέρει ότι δημιουργήθηκε μια δυσκολία στην κοινωνικοποίηση της. Όταν έκανε το μεταπτυχιακό της δυσκολεύτηκε να αναπτύξει φιλίες και παρέες, καθώς δεν μπορούσε να συμμετέχει στις συναθροίσεις εκτός πανεπιστημίου, ως αποτέλεσμα δεν μπορούσε να κοινωνικοποιηθεί και να γίνει περισσότερο αποδεκτή από την παρέα. Σε προσωπικό επίπεδο ο ΓΧ αναφέρει ότι, ψυχολογικά υπήρχε τεράστια πίεση και άγχος, καθώς ο μισθός δεν έφτανε για περιττά

πράγματα, όπως η διασκέδαση «Κόψαμε πράγματα τα οποία ήταν σίγουρα υπερβολικά αλλά έτσι είχαμε μάθει. Δηλαδή εγώ κάποια στιγμή συνειδητοποίησα ότι έβγαινα για ποτό μια φορά το μήνα και αν... ή ταβέρνα». Η ΑΜ μοιράζεται τις εικόνες που της έρχονται στο μυαλό. Η μητέρα της είχε μπει σε φάση συνταξιοδότησης και έως ότου ξεκινήσει η καταβολή της σύνταξης, τα πράγματα στο σπίτι ήταν δύσκολα. Θυμάται πως η μητέρα της είχε κατάθλιψη. Παρ' όλα αυτά η μητέρα της συνεχώς την ενθάρρυνε να προχωράει και να μην τα παρατάει στη ζωή της. Η συγκεκριμένη κατάσταση την έδεσε περισσότερο με την αδελφή της. Με τα δικά της λόγια:

«Αυτό και μας έδεσε και μας έκανε να θέλουμε με την αδελφή μου να δουλέψουμε πιο γρήγορα, δηλαδή, έπρεπε να πάρουμε ευθύνες που δεν τις είχαμε και τόση ανάγκη» [23:34]

Επιπλέον, σημαντικές καταγραφές αποτελούν η συναισθηματική φόρτιση και τα συναισθήματα που μοιράστηκαν οι αφηγητές. Άγχος, πίεση, ανησυχία ήταν τα κυρίαρχα συναισθήματα για εκείνη τη περίοδο είτε για να περιγράψουν το προσωπικό είτε το ψυχολογικό είτε το οικογενειακό επίπεδο. Συνολικά, παρά τις οικονομικές επιπτώσεις, η οικογένεια αποδείχτηκε μέσα από τις συνεντεύξεις ως ένας παράγοντας διατήρησης της ηρεμίας και εξισορρόπησης των εντάσεων που προκλήθηκαν από παραμέτρους κρίσης.

Οικονομικές-Μισθολογικές συνέπειες και Κατανάλωση

Σε αυτή την υποενότητα θα παρουσιάσουμε πώς επηρεάστηκε η οικονομική κατάσταση των αφηγητών στα χρόνια της κρίσης και πώς άλλαξε το καταναλωτικό τους πρότυπο. Οι απαντήσεις διαφέρουν μεταξύ των αφηγητών και σε αυτό το πλαίσιο. Ο ΑΒ εξιστορεί πως παρά τις μειώσεις μισθών που προκλήθηκαν με τα Μνημόνια, ο ίδιος δεν υπέστη ιδιαίτερη μείωση. Αντίθετα, ο μισθός του εκείνα τα χρόνια ήταν σε ικανοποιητικά επίπεδα, με αποτέλεσμα να μην επηρεάσει την κατανάλωση του. Προσθέτει, επιπλέον, ότι είχε συμφωνήσει με τον εργοδότη τα νόμιμα, δηλαδή ο μισθός του, να μπαίνει στη τράπεζα και να παίρνει έξτρα χρήματα στο χέρι, γιατί είχαν συμφωνήσει σε ένα ποσό, μεγαλύτερο από το βασικό.⁴⁰ Χαρακτηριστικά λέει «είχα τη διασκέδαση μου, είχα τις παρέες μου, είχα τη δουλειά μου, ήμουν κύριος». Ίδια

40. Από το 2016 έως και σήμερα η καταβολή μισθού στους εργαζομένους του ιδιωτικού τομέα γίνεται μόνο μέσω τραπεζής.

περίπτωση είναι και ο ΓΧ, ο οποίος αναφέρει πως το καζίνο στο οποίο εργαζόταν εκείνα τα χρόνια μείωσε το μισθό των εργαζομένων κατά 5% όταν υπογράφηκε το δεύτερο Μνημόνιο, ενώ το Μνημόνιο όριζε περικοπές 25%. Αναφέρει, συγκεκριμένα ότι:

«[...] Κάποιες στιγμές, δηλαδή, ντρεπόμουν να πω και τι μισθό παίρνω. Γιατί τότε όταν όλη η Ελλάδα έπαιρνε 5 και 6 και 4 κατοστάρικα το μήνα, εγώ έπαιρνα 1000 ευρώ»
[54:38]

Συμπληρώνει, επίσης, ότι αρχικά δεν επηρεάστηκε η κατανάλωση του, όταν όμως άρχισαν να ανεβαίνουν οι τιμές τότε ο μισθός του δεν τον κάλυπτε. Ωστόσο, αναφέρει ότι σε γενικές γραμμές δεν «κατάλαβε» την κρίση στη τσέπη του. Περισσότερο επηρεάστηκε από τη γενικότερη κατάσταση της χώρας. Μπορεί κάτι που είχε 5 ευρώ να αυξήθηκε στα 15, αλλά είχε τη δυνατότητα να το αγοράσει συγκριτικά με άλλους ανθρώπους. Η ΓΓ, επίσης, τονίζει ότι οικονομικά δεν επηρεάστηκε ιδιαίτερα γιατί πάντα η εστίαση δούλευε με μαύρα χρήματα, συνεπώς «κανόνιζες το μεροκάματο, έβαζε τα νόμιμα στη τράπεζα και τα υπόλοιπα έξτρα». Η ίδια δεν αντιμετώπισε ιδιαίτερο πρόβλημα και κάνοντας αντιπαραβολή με το σήμερα σημειώνει ότι τότε παρά τις συνθήκες που δημιουργήθηκαν, οι τιμές και οι ανατιμήσεις ήταν σε πιο φυσιολογικά επίπεδα. Παρατηρείται κατά αυτό τον τρόπο πως η θέση εργασίας σε επωφελείς επιχειρήσεις δεν δημιούργησε ιδιαίτερο οικονομικό-μισθολογικό πρόβλημα στους εργαζομένους, παρά τις παρατυπίες και τις αντικειμενικές συνθήκες. Η ΖΚ τονίζει πως ο λόγος που και εκείνη δεν επηρεάστηκε οικονομικά είναι γιατί πληρωνόταν με μεροκάματο. «Εάν εργαζόσουν, πληρωνόσουν [...] Δεν ήταν μηνιάτικο».

Στον αντίποδα, η ΦΑ και η ΖΚ αναφέρονται στις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπισε το οικογενειακό τους περιβάλλον εκείνα τα χρόνια. Εκτός από την μείωση του μισθού, αναγκάστηκε η οικογένεια τους να πουλήσει κομμάτι της περιουσίας για να ανταπεξέλθει στις υποχρεώσεις της. Η οικογένεια της ΖΚ πούλησε ένα επαγγελματικό όχημα και η ΦΑ αναφέρει πως χρειαζόταν χρήματα για να βοηθήσει τον πατέρα της, ο οποίος ήταν άρρωστος. Οι οικονομικές συνέπειες που προκύπτουν από τις συνεντεύξεις σημειώνονται με δύο τρόπους. Πρώτον, οι άμεσες συνέπειες, δηλαδή η μείωση μισθού προκάλεσε αδυναμία στους εργαζομένους, ώστε να ανταπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους, επηρεάζοντας παράλληλα την καταναλωτική τους συμπεριφορά. Αυτό το γεγονός μπορεί να ήταν αποτέλεσμα της εποχής και των πολιτικών λιτότητας, αλλά η διάρκεια των άμεσων συνεπειών κράτησε μέχρι σήμερα.

Η ΓΓ αναφέρει ότι, παρά την καλή μισθολογική πορεία που είχε, σήμερα στα 33 της δε μπορεί να φανταστεί ότι κάποια στιγμή στο μέλλον θα αγοράσει δικό της σπίτι. Συγκεκριμένα λέει:

«[...] Δεν υπάρχει ούτε μια στο εκατομμύριο η περίπτωση να μπορέσω να αποκτήσω δικό μου σπίτι, εάν δεν δανειστώ για να τα πληρώνουν τα εγγόνια μου μάλλον, η κατάσταση είναι τέτοια [...]» [47:13]

Δεύτερον, η έμμεση επίπτωση αφορά την ρευστοποίηση περιουσίας για να καλυφθούν οι οικονομικές υποχρεώσεις, όπως καταγράφηκε παραπάνω. Κοινός παρανομαστής στις άμεσες και έμμεσες συνέπειες είναι η ιδιοκτησία και το έμμεσο πλήγμα που δέχτηκε σε μακροπρόθεσμο επίπεδο.

Αντικειμενικά μια δύσκολη συνθήκη κατά τα χρόνια της κρίσης ήταν τον Ιούνιο του 2015 όταν επιβλήθηκαν τα capital controls. Παρά τις αντίξοες συνθήκες, η καταβολή μισθού και η ρευστότητα στην εστίαση δεν επηρεάστηκε σε σημαντικό βαθμό, όπως αναφέρουν οι αφηγητές. Βασικός παράγοντας που συνέβη αυτό είναι η πληρωμή με μεροκάματο, δηλαδή η πληρωμή με χρήματα στο χέρι στο τέλος της βάρδιας, χρήματα τα οποία πολλές φορές μπορεί να ήταν και μαύρα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Ο ΓΧ θυμάται χαρακτηριστικά το βράδυ που ανακοινώθηκαν τα capital controls:

«Το απόγευμα που ανακοινώθηκαν ήμουν στη δουλειά και ξαφνικά... το καζίνο έχει μέσα σε ένα χώρο ATM από όλες τις τράπεζες για να μπορούν οι πελάτες να βγάλουν λεφτά. Βλέπαμε, λοιπόν, μια κινητικότητα, δεν είχαμε πάρει χαμπάρι [...] Τι γίνεται λέω; Κάποια στιγμή κατέβηκα στο χώρο ξεκούρασης του προσωπικού για να κάνω διάλλειμα και [...] ήταν κάτω οι συνάδελφοι, κοιτάζαν και λέω τι έγινε ρε παιδιά; μου λέει capital controls... Τι είναι τα capital controls; Θα βγάλουμε 60 ευρώ την ημέρα από το ATM και αυτά είναι [...]» [39:37]

Ο ίδιος σημειώνει πως υπήρχε ένας φόβος και ένα κλίμα ανησυχίας εκείνη τη στιγμή. Είχε προηγηθεί το κούρεμα καταθέσεων στην Κύπρο και αυτό προκαλούσε ένα τρόπο ότι κάτι αντίστοιχο μπορεί να γίνει στην Ελλάδα. Ο φόβος για το κούρεμα των καταθέσεων και την απώλεια αποταμιεύσεων ζωής εκφράζεται και από την ΖΚ, η οποία ανακαλεί μνήμες από το καλοκαίρι το 2015. Αναφέρεται στην επιθυμία των γονιών της να επενδύσουν τις οικονομίες τους για να αγοράσουν σπίτι στην ίδια, κάτι που ήταν αρκετά δύσκολο εκείνη τη περίοδο. Η ίδια σημειώνει ότι είχε δυσκολίες στην ανάληψη

χρημάτων, αλλά όχι στην καταβολή μισθού, καθώς αυτή ήταν «στο χέρι». Οι ΔΔ και ΓΣ αναφέρονται σε αυτή την συνθήκη ως μια ευκαιρία για τις μεγάλες επιχειρήσεις να εκμεταλλευτούν περισσότερο την κατάσταση. Οι παρατυπίες, η «απληρωσιά» και η αδήλωτη εργασία εντάθηκαν σημαντικά εκείνη την περίοδο.

Πολιτική και συνδικαλιστική (απο)συσπείρωση

Στους καιρούς οικονομικής κρίσης τα κυρίαρχα συναισθήματα, όπως αναφέραμε, ήταν άγχος, φόβος, ανασφάλεια. Η αρνητική συναισθηματική φόρτιση του πληθυσμού θα μπορούσε να λειτουργήσει κατασταλτικά στην επιλογή ψήφισης συγκεκριμένου κόμματος. Είδαμε σε προηγούμενη ενότητα ότι το 2012, εκτός από έτος διπλών εκλογών, προκάλεσε έκπληξη με την άνοδο του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. και της ακροδεξιάς. Το αίτημα της αλλαγής⁴¹ από την κοινωνία αποτυπώνεται πολιτικά είτε μέσω ψήφου είτε μέσω συσπείρωσης σε συνδικάτα και παρατάξεις. Η συμμετοχή στις εκλογές και οι απόψεις σχετικά με την πολιτικοποίηση θα μας απασχολήσουν σε αυτή την θεματική.

Ο ΓΧ, εκτός από σερβιτόρος, είναι Πρόεδρος της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Εργαζομένων στον Επισιτισμό και Τουρισμό και μέλος του ΔΣ της ΓΣΕΕ. Μέσα από την πολυετή συνδικαλιστική του δράση μάς περιγράφει πώς εκείνα τα χρόνια αντιμετώπιζε ο κόσμος της εστίασης τα συνδικάτα και τις συνδικαλιστικές παρατάξεις. Συχνά σε περιοδείες για ενημέρωση εργαζομένων συναντούσε αδιαφορία, έλλειψη γνώσεων για τα εργασιακά τους δικαιώματα και κάποιες φορές περιφρόνηση για τη θέση του συνδικαλιστή. Η οικονομική κρίση, κατά τη γνώμη του, δεν έφερε τους εργαζομένους κοντά στα συνδικάτα και δεν σημειώθηκε ιδιαίτερη συσπείρωση. Αντίθετα, αυτό παρατηρήθηκε έντονα στην περίοδο της πανδημίας. Ιδιαίτερα αναφέρει:

«[...] Και να το επικοινωνήσεις γιατί ο κόσμος δεν άκουγε, ο κόσμος της εργασίας δεν άκουγε τότε, δηλαδή, σου έλεγε «τι να μας πεις και εσύ...συνδικαλιστής είσαι, πουλημένος είσαι, βολεμένος είσαι» Αυτά ακούγαμε τότε [...]» [01:02:00]

Για τον ΓΧ το συνδικαλιστικό κίνημα είναι ο δεύτερος λόγος για τον οποίο η κοινωνία προσπάθησε να μείνει όρθια, παρά τους εξωγενείς παράγοντες. Το συνδικαλιστικό κίνημα της εστίασης έχει ενεργό ρόλο στην διεκδίκηση εργασιακών δικαιωμάτων. Ο

41. Στο παράδειγμα μας εννοούμε ότι η «αλλαγή» απαιτούνταν από τον λαό για καλύτερη πολιτική διαχείριση εν μέσω κρίσης.

ΓΧ μιλάει για τα χρόνια που αναγκάστηκε η Ομοσπονδία να υποχωρήσει και να υπογράψει όλα τα μέτρα και τους εφαρμοστικούς νόμους των Μνημονίων. Ανακαλεί, επίσης, μνήμες από την υπογραφή του δεύτερου Μνημονίου και αναφέρει:

«[...] Ήμουν εκλεγμένος στο Πρωτοβάθμιο Σωματείο, στο σωματείο των εργαζομένων στην Πάρνηθα και μας πήρε ο δικηγόρος του σωματείου τηλέφωνο και μας είπε ότι πρέπει να διαβάσουμε την 6^η Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου και άρχισα να διαβάζω. Έτσι με τα λίγα που καταλάβαινα λέω μεγάλε εδώ είμαστε, τελειώσαμε [...]»
[33:42]

Η 6^η ΠΥΣ, όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν η αρχή του τέλους για τα εργασιακά δικαιώματα. Αρχικά, ήρθαν περικοπές στο βασικό μισθό και στα επιδόματα γάμου, ενώ ταυτόχρονα θεσμοθετήθηκε ο υποκατώτατος μισθός. Ο ΔΔ, επίσης, συμμετέχει ενεργά στο συνδικαλιστικό κίνημα. Είναι ο Γενικός Γραμματέας του Συνδικάτου Επισιτισμού για το Νομό Αττικής. Εντάχθηκε στην εστίαση από τα πρώτα χρόνια της κρίσης. Όλη αυτή η κατάσταση που άλλαξε τις εργασιακές συνθήκες τον παρακίνησε να ενταχθεί στο συνδικάτο, καθώς αντιλήφθηκε πως μόνο μέσα από κοινωνικούς αγώνες και διεκδικήσεις μπορούν οι εργαζόμενοι να αποκτήσουν δικαιώματα και να αλλάξουν την κατάσταση. Αυτός που τον παρότρυνε να συμμετάσχει στο συνδικαλιστικό κίνημα είναι ο ΓΣ, Πρόεδρος του Συνδικάτου Επισιτισμού για το Νομό Αττικής και μέλος του ΔΣ της ΓΣΕΕ. Ο ίδιος ανακαλεί στιγμές αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας που προσέφερε το συνδικάτο στους δύσκολους καιρούς της κρίσης, σε συνανθρώπους τους, οι οποίοι στερούνταν τα βασικά αγαθά. Ο ΓΣ θυμάται πως η συσπείρωση του κόσμου στα συνδικάτα ήταν κάτι περίπλοκο, δεν πραγματώθηκε στον απόλυτο βαθμό, αλλά τα ίδια τα συνδικάτα στάθηκαν όρθια και αποτέλεσαν δικλίδες ασφαλείας για μερικούς εργαζομένους.

Οι έννοιες της συλλογικότητας, αλληλεγγύης και διεκδίκησης χαρακτηρίζουν τα συνδικαλιστικά κινήματα, όπως οι τρεις παραπάνω συνδικαλιστές-συνεντευξιαζόμενοι περιέγραψαν. Οι υπόλοιποι αφηγητές δεν είχαν ποτέ κάποια συνδικαλιστική δράση, ωστόσο κρίνεται απαραίτητο να σημειωθεί η πολιτική τους συμμετοχή και η ενδεχόμενη πολιτικοποίηση τους. Σε όλες τις συνεντεύξεις με τους συνεντευξιαζόμενους κυριαρχούσε το συναίσθημα της απογοήτευσης κατά τη διάρκεια της κρίσης, ενδεχομένως και σήμερα. Η απογοήτευση των εργαζομένων συγγεόταν, μπορούμε να υποθέσουμε, με την πολιτική απάθεια. Ο ΚΦ με αίσθημα ματαιοδοξίας και σύμφωνα με τα λεγόμενα του υπονοεί πως η διαχείριση της κρίσης από όλες τις

κυβερνήσεις που κυβέρνησαν από το 2008-2018 του προκάλεσαν μια αδιαφορία, υπονοώντας ότι δεν θα ήθελε να συμμετάσχει στην εκλογική διαδικασία. Η συνειδητή απομάκρυνση και η πολιτική αδιαφορία προέρχεται, για εκείνον, από την υπόθεση πως όποιος και αν εκλεγεί θα εκτελέσει τις εντολές της Ευρώπης. Αυτή η πολιτική απάθεια ήταν προϊόν της οικονομικής κρίσης για κάποιους. Βασικό ερώτημα σε αυτή την θεματική στις συνεντεύξεις ήταν εάν η κρίση τούς έφερε κοντά στην πολιτικοποίηση. Ο ΑΒ και η ΓΓ έχουν κοινές απόψεις σχετικά με την σταθερότητα της ψήφου των πολιτών. Εξηγούν πως εάν κάποιος ανήκε πάντα σε μια συγκεκριμένη πολιτική και κομματική παράταξη θα συνεχίζει να ψηφίζει το ίδιο κόμμα. Ενδεχομένως με αυτή την φράση υπονοείται ο βαθμός της κομματικοποίησης των πολιτών ήδη πιο πριν από την εποχή της κρίσης. Αντίθετα με την άποψη των συνδικαλιστών, η ΖΚ αναφέρει ότι διέκρινε εκείνα τα χρόνια μια εντονότερη επιθυμία για πολιτικοποίηση των ανθρώπων. Από το κοντινό της περιβάλλον άκουγε ανθρώπους, οι οποίοι δεν ασχολούνταν με την πολιτική να ενδιαφέρονται περισσότερο για τα κοινά και να ασχολούνται με τα ζητήματα της κρίσης. Κατά τα λεγόμενα της, η πολιτικοποίηση ήταν μια απάντηση στη κρίση, καθώς αρκετός κόσμος έστρεψε το ενδιαφέρον του προς τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις. Στην ίδια λογική η ΑΜ αναφέρει πως ήδη από τις αρχές της κρίσης, συγκεκριμένα μετά τη δολοφονία Γρηγορόπουλου, επιθυμούσε να ενταχθεί πολιτικά σε κάποια παράταξη. Με τα δικά της λόγια:

«Πήγα από κάθε παράταξη, πήρα τα φυλλάδια, γιατί ήθελα να τα διαβάσω στο σπίτι [...] ένιωθα ότι θέλω κάπου να ενταχθώ αφού, λοιπόν, πήγα σε συγκεντρώσεις όλων των κομμάτων που θεωρούσα ότι μου ταιριάζουνε. Κατάλαβα ότι δε νιώθω πουθενά καλά και έτσι αποφάσισα μόνη μου να διαβάσω να ψάξω να δω πως αισθάνομαι εγώ και ίσως το να μην ενταχθώ κάπου δεν με πείραζε τελικά γιατί δυστυχώς, ενώ κάθε ομάδα ήθελε να εκφράζει κάτι διαφορετικό, είχαν όλες το κοινό ότι θέλανε να σε χειραγωγήσουν. Θέλαν και πολύ να κάνουν κάτι δογματικό, δηλαδή, ένιωθες από αυτό που εγώ ήθελα να ξεφύγω» [15:10]

Η μη ένταξη σε κάποια παράταξη θεωρείται πολιτικοποίηση, εφόσον το ενδιαφέρον της συγκεκριμένης στράφηκε προς την πολιτική σκέψη. Αντίθετα, η ΦΑ θεωρεί ότι η απομάκρυνση των πολιτών από τις δημοκρατικές διαδικασίες συνάδει με την πολιτική αποσυμπείρωση. Εάν μπορούσε ο κόσμος να συσπειρωθεί ίσως να ήταν πιο εύκολο να βγούμε από την κρίση, υπονοώντας πως η πολιτικοποίηση θα ήταν μια πιθανή λύση για να αντιμετωπιστεί η κρίση.

Η κρίση γένους θηλυκού

Μέσα από τις συνεντεύξεις και την συζήτηση που εκτυλίχθηκε γύρω από την εστίαση αναδύθηκαν άδηλες πτυχές της κρίσης. Βασικά ευρήματα των συνεντεύξεων αποτελούν οι παρατηρήσεις μέσα από τις περιγραφές των γυναικών ως εργαζόμενες στην εστίαση και το έμφυλο ζήτημα που αναδύεται. Αρχικά, παρουσιάζουμε ενδεχόμενες διακρίσεις που αντιμετώπισαν οι γυναίκες εντός του εργασιακού χώρου και δεύτερον, τις συνέπειες της κρίσης στην αναπαραγωγική ζωή των συνεντευξιζόμενων.

Το δείγμα των γυναικών στο σύνολό του τόνισε ότι, ο χώρος της εστίασης συχνά χαρακτηρίζεται ως ανδροκρατούμενος, σκληρός και δύσκολος για τις γυναίκες. Η ΦΑ αναφέρεται στις απαιτητικές συνθήκες εργασίας, ιδιαίτερα για τους εργαζόμενους στην κουζίνα όπου η ένταση, οι θερμοκρασίες και η πίεση προκαλούν άγχος στους ίδιους, καταναλώνοντας, πολλές φορές, ουσίες για να ανταπεξέλθουν στο βάρος της εργασίας. Η ΑΜ, η οποία εργάζεται από μικρή ηλικία στην εστίαση, σημειώνει ότι κατά τα πρώτα χρόνια της εργασίας της υπήρξε σεξισμός σε κάποιο βαθμό. Αναφέρεται σε αντίξοες εργασιακές συνθήκες στις οποίες, πολλές φορές, οι άντρες ανταποκρίνονται περισσότερο εξαιτίας της σωματικής δύναμης τους, ωστόσο με το πέρασμα των χρόνων βλέπει μια θετική πορεία στην εργασιακή ισότητα. Η ΑΜ συμπορεύεται με την γνώμη της ΖΚ και της ΓΓ, ότι η εστίαση χρειάζεται αντοχές σωματικές και ψυχολογικές. Η τελευταία μάς λέει χαρακτηριστικά:

«[...] Πρέπει να έχεις τσαγανό! Έχει αρκετή δουλειά, οπότε πρέπει να είσαι και λίγο αντράκι για να το αντέξεις [...]» [39:13]

Με την παραπάνω φράση της ΓΓ υπονοείται ένας αθέμιτος ανταγωνισμός που ελλοχεύει στους εργασιακούς χώρους. Η σύγκριση μεταξύ γυναικών και αντρών αναφορικά με τις αντοχές σε μια επίπονη εργασία δεν είναι αναπόφευκτη. Η ΣΤ σημειώνει ότι, λόγω σωματικής μυϊκής διάπλασης, οι άντρες μπορεί να υπερέχουν σωματικά και να επωμίζονται το βάρος της σωματικής κούρασης περισσότερο από ότι οι γυναίκες. Παραδείγματος χάριν, να σηκώσει ένας άντρας κάποιο βαρύ φορτίο για να μην το κάνει η ίδια. Ωστόσο, όλες οι συνεντευξιζόμενες δήλωσαν ότι δεν έτυχαν κάποιας ιδιαίτερης μεταχείρισης λόγω φύλου αναφορικά με τις εργασιακές σχέσεις (μισθολογικά, συμβάσεις).

Επιπλέον, σημαντικό εύρημα αποτελούν οι επιπτώσεις στην αναπαραγωγική ζωή των αφηγητών. Στα προηγούμενα κεφάλαια παρουσιάσαμε τις βραχυπρόθεσμες συνέπειες της κρίσης. Ωστόσο, μια δεκαετή οικονομική κρίση θα ήταν αδύνατον να μην επηρεάσει το μέλλον των ανθρώπων ακόμα και μετά την λήξη της. Οι αφηγητές, γυναίκες και άντρες, αναφέρθηκαν στην πιθανότητα να δημιουργήσουν οικογένεια στο μέλλον ως κάτι μη εφικτό ή εξαιρετικά δύσκολο. Οι απαντήσεις προέκυψαν μετά από ερωτήσεις σχετικά με το μέλλον τους, όχι σχετικά με την δημιουργία οικογένειας.

Συγκρίνουν την δική τους γενιά με την προηγούμενη και εντοπίζουν πώς και κατά πόσο αυτή η κρίση επηρέασε και εξακολουθεί να επηρεάζει την ζωή τους σήμερα αλλά και στο μέλλον. Καταρχάς, η ΦΑ αναφέρεται επιφανειακά στην περίπτωση απόκτησης ενός παιδιού.

«Το μέλλον μου το βλέπω ευαίωνα, της κοινωνίας δύσκολο και αυτό μου προκαλεί το άγχος του να φέρω ένα παιδί ας πούμε [...]» [36:10]

Με αυτή τη φράση, η ΦΑ υπαινίσσεται τις δυσκολίες, κυρίως οικονομικές και κοινωνικές, που θα κληθεί να αντιμετωπίσει. Οι αντικειμενικές συνθήκες του μέλλοντος, υποθέτει ότι, δεν θα της επιτρέψουν να διαμορφώσει τη ζωή της, όπως θα ήθελε. Η αναφορά στην ενδεχόμενη ανατροφή παιδιού γίνεται από την ίδια με αίσθημα αβεβαιότητας και αμφιβολίας. Η ΓΓ με τον ίδιο επιφανειακό τρόπο αγγίζει αυτή τη μακροπρόθεσμη επίπτωση της κρίσης. Συγκρίνει την δική της γενιά με την προηγούμενη, των γονιών της και αναρωτιέται με ποιόν τρόπο εκείνοι αποκτήσανε περιουσία και οικογένεια σε λίγα χρόνια, ενώ η ίδια και οι συνομήλικοί της μέχρι τα 30 προσπαθούν να ορθοποδήσουν επαγγελματικά, συνεπώς και οικονομικά. Με τα δικά της λόγια:

«[...] Έγιναν επιλογές της κοινωνίας να μην κάνεις νωρίς παιδιά, αυτοί [εννοεί τους γονείς της] αποκτήσανε παιδί μέχρι τα 29. Εγώ στα 29 έχτιζα καριέρα στο μπαρ, δεν υπήρχε ποτέ περίπτωση να έκανα παιδί στα 29. Επίσης, ακόμα και τώρα οι περισσότεροι το σκέφτονται... Παραπάνω από 2 παιδιά κανείς, παραπάνω από 1 κανείς, δηλαδή, όλα αυτά είναι αποκύημα αυτής της κρίσης, δηλαδή, το γεγονός ότι έχουμε βάλει πρώτη όλοι τη δουλειά ή την καριέρα, γιατί αλλιώς δε βγαίνει το βιοποριστικό [...]» [49:09]

Κάνει αναφορά και αναγωγή της σημερινής κατάστασης στις «επιλογές της κοινωνίας». Επιλογές, πολιτικές, κομματικές, κοινωνικές που έκανε η προηγούμενη γενιά στο παρελθόν και σήμερα προκαλούν εμπόδια στους νέους. Επιπλέον, η ίδια

μιλάει για δυσκολίες στην ανάπτυξη της οικογένειας εξαιτίας της οικονομικής κατάστασης. Μέσα από αυτά τα λόγια αναδύεται ένα αγεφύρωτο χάσμα γενεών. Η προηγούμενη γενιά, οι ευνοημένοι από τις «χρυσές εποχές» της Ελλάδας και η σημερινή που υφίσταται τις επιλογές του παρελθόντος. Όπως η ΦΑ, έτσι και η ΓΓ αναρωτιέται και μιλάει με αβεβαιότητα για το μέλλον της.

Από το δείγμα των αντρών, ο ΓΧ προσμετρά την κρίση στην «καθυστέρηση της ζωής του». Με την σύζυγο του ήταν μαζί από τα 34 τους χρόνια. Η κρίση, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, τον ανάγκασε να παραμείνει στο πατρικό του και να συνδράμει οικονομικά τους γονείς του. Αυτό είχε ως συνέπεια, να παντρευτεί στα 44 και να αποκτήσει παιδί στα 45 του. Με δικά του λόγια:

«[...] Ήμουν από τότε με την σύζυγο μου, σχεδιάζαμε το γάμο, να παντρευτούμε να πάμε να πάρουμε ένα δάνειο, να πάρουμε ένα σπίτι, να ξεκινήσουμε και τα λοιπά. Αυτό πάγωσε για 10 χρόνια, παντρεύτηκα στα 44 μου τελικά από τα 34 που υπολόγιζα και έκανα παιδί στα 45. Όταν ένιωσα μια *ασφάλεια* ότι μπορώ να ανταπεξέλθω. Η σύζυγος μου δουλεύει σε παιδικό σταθμό, είναι βρεφονηπιοκόμος, έχει σπουδάσει και ήταν από αυτές που είδαν το μισθό τους να καταρρακώνεται, δηλαδή, πήγε στα 586 ευρώ μικτά [...]» [43:54]

Αυτό το γεγονός, συμπληρώνει, τον έχει σημαδέψει περισσότερο από την εποχή της κρίσης. Αυτή η «ασφάλεια» που αναφέρει στερείται η σημερινή εποχή. Οι επιπτώσεις της κρίσης συνεχίζονται και μετά την λήξη των Μνημονίων και κυρίως συνδέονται με τα μακροπρόθεσμα σχέδια των ανθρώπων που συμμετείχαν σε αυτή την έρευνα. Δεν υπάρχει αμφιβολία από τα παραπάνω ότι η «κληρονομιά» της κρίσης είναι τα αρνητικά συναισθήματα, ένα κλίμα αβεβαιότητας για το μέλλον των νέων ανθρώπων και η προσαρμογή σε μια νέα κουλτούρα εργασίας και προσωπικής ανάπτυξης.

Η εμπειρία της κρίσης ως μάθημα για το μέλλον

Η σύγχρονη βιβλιογραφία αναφέρει το 2018, λήξη του τρίτου και τελευταίου Μνημονίου, ως το επίσημο τέλος της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Μέχρι στιγμής έχουμε παρουσιάσει βασικά ευρήματα που προέκυψαν μέσα από τις συνεντεύξεις με τους δέκα εργαζόμενους στην εστίαση. Στα τελευταία ερωτήματα, και εφόσον είχαν εξαντληθεί οι ερωτήσεις για τις συνέπειες σε προσωπικό, οικογενειακό, οικονομικό επίπεδο και άλλες θεματικές, εντάθηκε ο προβληματισμός σχετικά με την ύπαρξη μιας θετικής πλευράς της κρίσης. Όπως στα περισσότερα θέματα, έτσι και εδώ οι απόψεις

των συνεντευξιαζόμενων διαφέρουν μεταξύ τους. Κοινό χαρακτηριστικό, όμως, για κάποιους είναι ότι η κρίση ήταν ένα μάθημα για το μέλλον, μια αναθεώρηση της μέχρι πρότινος εφήμερης ζωής, μιας «φούσκας», όπως αναφέρουν οι ίδιοι, ενώ κάποιοι ανατρέχουν στις ρίζες των προβλημάτων που ξεκινάνε ήδη από την εποχή της Μεταπολίτευσης και εγκαθίδρυσαν έναν διαφορετικό τρόπο ζωής, για να περιγράψουν ότι έφταιγε η ακόρεστη κατανάλωση.

Οι περισσότεροι συνεντευξιαζόμενοι, παρά τις επώδυνες συνθήκες που επέφερε η οικονομική κρίση σε όλο το φάσμα της ζωής τους, παραδέχτηκαν πως υπάρχει μια θετική όψη σε όλη αυτήν την κατάσταση. Ο ΑΒ για να εξηγήσει ότι η κρίση ήταν το τέλος μιας «καλής εποχής» για την Ελλάδα, κάνει αναδρομές στα προηγούμενα χρόνια. Αναφέρει:

«[...] Για παράδειγμα πάρτε δάνειο για τα πάντα, δάνειο για διακοπές, δάνειο για τις γιορτές [...] και πηγαίναμε εμείς και παίρναμε όποιο παίρνανε ή πιστωτικές κάρτες με κάποιο όριο. Στην ουσία πας και δίνεις λεφτά για κάτι που δεν έχεις, δηλαδή, πας πιο πέρα από εκεί που φτάνει το χέρι σου. Αυτό κάποια στιγμή λογικά θα σου γυρίσει μπουμερανγκ. Οπότε κάπου φταιζαμε και εμείς για να φτάσουμε σε αυτό το σημείο [...]» [19:52]

Ο ίδιος θέτει ως σημείο έναρξης του προβλήματος την εποχή δανειοδότησης των πολιτών, την δημιουργία μιας πιο εύκολης, ξεκούραστης και ξέγνοιαστης ζωής για τους ανθρώπους, οι οποίοι παίρνοντας ένα δάνειο θα μπορούσαν να διαχειριστούν τη ζωή τους καλύτερα και να πραγματοποιήσουν τις επιθυμίες, οι οποίες δεν αφορούσαν τις βασικές υλικές ανάγκες. Ο ΑΒ, συνεπώς, αποδίδει μερίδιο ευθύνης στην πολιτική αλλά και στους πολίτες, στον λαό που έκανε αυτές τις επιλογές. Για τον ίδιο, η κρίση ήταν ένα μάθημα για την ελληνική κοινωνία, ώστε να παύσει αυτή η απεριόριστη κατανάλωση. Αυτή η εύκολη ζωή που υπαινίσσεται ο ΑΒ σημαίνει πως ακόμα και εκείνη την εποχή ενδεχομένως τα προβλήματα να ήταν υπαρκτά. Άλλωστε, υπάρχουν δεδομένα ότι το ΑΕΠ της χώρας ήδη κάλπαζε από τη δεκαετία του '80. Με την άποψη του ΑΒ θα συμφωνούσε η ΖΚ. Η ίδια κάνει λόγο για την δανειοδότηση των πολιτών που τους πλάνεψε και δημιούργησε μια «φούσκα» γύρω από την ξέγνοιαστη ζωή που άλλοι δημιούργησαν για εκείνους. Στην ίδια λογική είναι και η σκέψη της ΦΑ, η οποία υποστηρίζει ότι όλα τα προηγούμενα χρόνια υπήρχε μια «φούσκα» που κάλυπτε τα προβλήματα της χώρας σε οικονομικό, κοινωνικό επίπεδο. Κάλυπτε, επίσης, τις ρωγμές και τις παθογένειες του πολιτικού και κομματικού συστήματος και η κρίση έθεσε τέλος

σε αυτήν την κατάσταση. Η ΦΑ βλέπει την θετική πλευρά της κρίσης, η οποία είναι ο τερματισμός της ανεξέλεγκτης δημόσιας δαπάνης και η εφαρμογή ελέγχων από τον κρατικό μηχανισμό. Η συντηρητικοποίηση της ζωής των ανθρώπων, συγκριτικά με την «εποχή της αφθονίας», είναι αποτέλεσμα της κρίσης. Οι νεότεροι του δείγματος έχουν βιώσει οριακά την προ κρίσης Ελλάδα, ενώ οι μεγαλύτεροι θυμούνται καλύτερα εκείνη την εποχή και μπορούν να προβούν στη σύγκριση αυτών.

Οι ΔΔ και ΓΣ μοιράζονται κοινές απόψεις και υποστηρίζουν πως οι κρίσεις είναι εγγενές στοιχείο του αστικού καπιταλιστικού συστήματος. Ο ΔΔ λέει:

«Όταν ακούω την λέξη κρίση; Ο καπιταλισμός, δε μπορεί να σου έρχεται κάτι άλλο πέρα από το καπιταλιστικό σύστημα γιατί είναι η μήτρα των κρίσεων ήταν, είναι και θα είναι» [01:32]

Συνεπώς, για τον ίδιο και τον ΓΣ η κρίση, εκτός από έμφυτο χαρακτηριστικό του συστήματος, έχει το στοιχείο της επαναληψιμότητας. Αναμένουν τις επόμενες κρίσεις και υποστηρίζουν πως θα είναι πιο προετοιμασμένοι για να τις αντιμετωπίσουν. Με άλλα λόγια, η κρίση τους βοήθησε να συσπειρωθούν και να οργανωθούν περισσότερο έτσι ώστε να είναι προετοιμασμένοι για την επόμενη κρίση του συστήματος που θα ακολουθήσει.

Η ΑΜ ασπάζεται τις παραπάνω απόψεις ισχυριζόμενη πως η δεκαετή κρίση ήταν ένα μάθημα για εκείνους, το οποίο ίσως να τους φανεί χρήσιμο να διαχειριστούν παρόμοιες καταστάσεις στο μέλλον τους. Η ΑΜ χαρακτηριστικά αναφέρει:

«[...] Κρατάω ένα μάθημα. Για εμάς ήταν μικρό. Επίσης κρατάω ότι όλα είναι, ξέρεις, ένας συνεχόμενος κύκλος, δηλαδή, πάλι η ιστορία επαναλαμβάνεται σε άλλες κλίμακες κάπως. Οπότε πάλι θα ανατρέχω στο τι έγινε μετά από κάθε κρίση και θα προσπαθήσω να κάνω αυτό που θα πάει μπροστά το σύνολο» [44:40]

Αναμφισβήτητα, η οικονομική ύφεση που ταλαιπώρησε την χώρα για δέκα χρόνια προκάλεσε πολλαπλές συνέπειες. Οι άνθρωποι, τα κοινωνικά υποκείμενα δεν μπορούν να μην εντοπίσουν έστω μια θετική όψη σε όλη αυτή την κατάσταση. Η θετική πλευρά της κρίσης για εκείνους ήταν μια εμπειρία που απέκοψε την χώρα από παθογένειες του παρελθόντος και έμαθε τους ανθρώπους σε διαφορετικούς ρυθμούς ζωής.

Συμπεράσματα

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα συνοψίζει κοινωνικές, πολιτικές και κομματικές, καταναλωτικές, εργασιακές παραμέτρους. Συχνά προσεγγίζεται και ερμηνεύεται με οικονομικούς όρους αποκρύπτοντας τις κοινωνικές όψεις. Στην παρούσα διπλωματική εργασία παρουσιάσαμε το χρονικό της δεκαετούς κρίσης με περισσότερη έμφαση στα Μνημονιακά χρόνια, στους νόμους που εφαρμόστηκαν και επηρέασαν την κοινωνία. Οι αναδρομές στην Μεταπολιτευτική Ελλάδα είναι αναπόφευκτες, καθώς μας προσφέρουν την δυνατότητα να εντοπίσουμε τις ρίζες των παθογενειών που εμφανίστηκαν εντονότερα στα χρόνια της κρίσης. Εστιάζοντας στο πολιτικό και κομματικό σύστημα του '80 και '90 αντιλαμβανόμαστε ότι τα πολιτικά υποκείμενα, τα κόμματα φέρουν σοβαρό μερίδιο για την διαχείριση του κράτους. Η κομματοκρατία και οι πελατειακές σχέσεις αποτέλεσαν εγγενές στοιχείο του συστήματος και κατέστησε σαφές στην πράξη πως ο κρατικός μηχανισμός λειτουργεί με αυτές τις δύο δομές. Για κάποιους θεωρητικούς η κρίση του 2009-2010 τερμάτισε την Μεταπολίτευση. Μετά το 2009, οι μεταρρυθμίσεις στο κομματικό σύστημα είναι εμφανείς, καθώς καταρρέουν τα ποσοστά των δύο μεγαλύτερων κομμάτων της Μεταπολίτευσης, πέφτει ο δικομματισμός και κυριαρχεί ένα μοντέλο διακυβέρνησης και σύμπραξης δύο και τριών κομμάτων. Η άνοδος της άκρα δεξιάς και της ριζοσπαστικής αριστεράς τα επόμενα χρόνια φέρνουν την αλλαγή του κομματικού χάρτη. Εμφανίζονται νέοι κομματικοί μηχανισμοί με λαϊκίστικο πρόσημο και ιδεολογικά κενοί, χωρίς συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα. Η πεντηκονταετής πορεία της Μεταπολίτευσης, εάν δεχτούμε ότι δεν τελείωσε ακόμα, αποτελεί μέρος της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και ταυτόχρονα αποτελεί μια περίοδο προς διερεύνηση του βιώματος της γενιάς της.

Στη συγκεκριμένη διπλωματική εργασία, μελέτη περίπτωσης αποτελεί ο χώρος της εστίασης και οι εργαζόμενοι αυτής. Ο κλάδος του επισιτισμού συνδέεται θεωρητικά με την κατανάλωση και τον καταναλωτισμό. Στην εποχή της μετανεοτερικότητας, η κατανάλωση συνοδεύεται από οικονομικό πρόσημο και συμβαδίζει με τις ανάγκες της αγοράς και τις απαιτήσεις των πελατών. Το παράδειγμα της εστίασης στα χρόνια της ελληνικής οικονομικής κρίσης είναι αντιπροσωπευτικό, καθώς εμπεριέχει τις μεταρρυθμίσεις που επήλθαν λόγω των εφαρμοστικών Μνημονιακών νόμων και επέφεραν ανακατατάξεις σε όλες τις όψεις της ζωής. Ειδικά σε επαγγελματικό επίπεδο,

η εστίαση δέχεται σφοδρές αλλαγές, καταργήσεις ΣΣΕ, περικοπές επιδομάτων και μισθών που μέχρι σήμερα δεν έχουν αποκατασταθεί πλήρως. Οι αντικειμενικές συνθήκες μάς περιγράφουν το τοπίο που επικρατούσε στην εστίαση τα χρόνια της κρίσης. Η εστίαση δε ξεφεύγει από τον γενικό κανόνα της κρίσης που επικράτησε στον ιδιωτικό τομέα. Ο Habermas (1992) αναφέρει στο *Legitimation Crisis* ότι η κρίση βιώνεται έτσι από τα υποκείμενα και άρα κατασκευάζεται. Η υποκειμενική διάσταση της κρίσης απασχολεί το ερευνητικό μέρος, καθώς η βιωμένη εμπειρία των αφηγητών θα δώσει απαντήσεις στο ερευνητικό ερώτημα που θέσαμε. Σε πρώτο επίπεδο, οι συνέπειες της κρίσης αφορούσαν το οικονομικό και μισθολογικό μέρος των αφηγητών. Παρά τις αντικειμενικές συνθήκες, τις μειώσεις μισθών, επιδομάτων και το σύνολο των περικοπών, την αδήλωτη εργασία και τα μαύρα χρήματα που πάντα υπήρχαν σε αυτόν τον εργασιακό κλάδο, ελάχιστοι επηρεάστηκαν σε υψηλό βαθμό. Ειδικότερα, διαφαίνεται πως οι αφηγητές/τριες κατά την νεαρή τους ηλικία δεν έδειξαν να επηρεάζονται σε οικονομικό επίπεδο, καθώς παράλληλα με το εισόδημα τους είχαν την οικογενειακή στήριξη. Εκτιμούμε πως η στήριξη από την οικογένεια και η δυσκολία στην ανεξαρτητοποίηση τους είναι μια παράμετρος της δεκαετούς ύφεσης. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο σχετικά με τις οικογενειακές σχέσεις, η προσωπική ανάπτυξη των αφηγητών καθυστέρησε αρκετά χρόνια. Αντίθετα, δεν υπήρξε σημαντική συσπείρωση είτε πολιτική είτε στα συνδικαλιστικά όργανα της εστίασης. Η πολιτικοποίηση ήταν εν μέρει προϊόν της κρίσης. Οι αφηγητές ή άνθρωποι από το περιβάλλον τους έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς την ενημέρωση για την οικονομική και πολιτική κατάσταση της χώρας.

Οι κύριες επιπτώσεις εκδηλώθηκαν κατά την διάρκεια αυτής της κρίσης. Ωστόσο, από τα ευρήματα προκύπτει ότι η κρίση και τα αρνητικά της αποτελέσματα συνεχίζονται έως και σήμερα να σημαδεύουν τους όρους και τις προϋποθέσεις της ύπαρξης και της αναπαραγωγής των υποκειμένων. Οι άδηλες όψεις της κρίσης που τότε δεν φάνηκε να τους απασχολούν, σήμερα αποτελούν μείζονα προβληματισμό, ειδικά των αφηγητριών. Μέσα από αυτά τα ευρήματα αναδεικνύεται το χάσμα γενεών ανάμεσα στους αφηγητές και στην προηγούμενη γενιά, στους γονείς τους που αποτελούν μέτρο σύγκρισης για τους πρώτους. Το δείγμα σε γενικές γραμμές κρίνεται ψύχραιμο. Επιπλέον, η απουσία κάποιας αξιοσημείωτης ψυχολογικής επίπτωσης των αφηγητών δεν σημαίνει πως δεν επηρεάστηκαν άμεσα. Εκτιμούμε ότι αυτό συμβαίνει λόγω της χρονικής απόστασης που χωρίζει τους ίδιους και τους κάνει να σκέφτονται

με μεγαλύτερη σύνεση και ηρεμία. Σε εργασιακό επίπεδο, η εστίαση δούλεψε ήδη με μη νόμιμες μεθόδους, ωστόσο κατά την κρίση αυτά τα φαινόμενα κλιμακώθηκαν και κατέστησαν αβέβαιο το εργασιακό περιβάλλον. Κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων αρκετοί αφηγητές αντιλήφθηκαν γεγονότα και καταστάσεις που θεωρήθηκαν αποτελέσματα της κρίσης και τα οποία μέχρι πρότινος ενδέχεται να μην τα είχαν συνειδητοποιήσει. Η κανονικοποίηση της κρίσης είναι καθαυτή παράμετρος της οικονομικής ύφεσης, ειδικά για όσους μεγάλωσαν και συνήθισαν σε αυτές τις συνθήκες. Τέλος, η συνολική αποτίμηση των αφηγητών δείχνει ότι η κρίση ήταν μια εμπειρία, ένα μάθημα που μπορεί να τους προετοιμάσει να διαχειριστούν καλύτερα τις κρίσεις του μέλλοντος παρατηρώντας την θετική πλευρά των πραγμάτων.

Παράρτημα

Προφίλ αφηγητών/τριών και σύντομες περιλήψεις Συνέντευξη 1-ΓΧ

Ο Γιώργος Χότζογλου (ΓΧ) είναι 49 ετών έγγαμος και έχει μια μικρή κόρη. Εργάζεται ως σερβιτόρος από το 1996 σε ταχυφαγεία, ενώ έχει εργαστεί και ως μπουφειτζής και ως εποχικός (season). Από το 2008 εργάζεται ως σερβιτόρος σε καζίνο 12μηνης απασχόλησης. Επιπλέον, έχει ενεργό συνδικαλιστική δράση, καθώς είναι Πρόεδρος της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Εργαζομένων στον Επισιτισμό και τον Τουρισμό (ΠΟΕΕΤ) και μέλος του ΔΣ της ΓΣΕΕ. Στο παρελθόν είχε θέσει υποψηφιότητα για βουλευτής. Η επιλογή της εστίασης ως επαγγελματική αποκατάσταση ήταν συνειδητή επιλογή. Λόγω της θέσης του έχει τη δυνατότητα να μάς μεταφέρει τις αντικειμενικές συνθήκες αλλά και το προσωπικό του βίωμα στην εστίαση. Κατά τη γνώμη του οι αντικειμενικές συνθήκες της εποχής επηρέασαν τους εργαζόμενους και τον κλάδο συνολικά. Συνδέει την κρίση με την κατάργηση εργασιακών δικαιωμάτων.

Συνέντευξη 2-ΑΒ

Ο ΑΒ επιθυμεί να διασφαλιστεί η ανωνυμία του και τα αρχικά γράμματα που αποδίδονται σε αυτόν δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Είναι 43 χρονών έγγαμος με ένα μικρό γιό. Έχει εργαστεί στην εστίαση για 18 χρόνια και από το 2008-2018 εργαζόταν συνεχόμενα. Από το 2013 έως το 2023 ήταν σταθερά σε ένα καφέ-ταχυφαγείο ως υπεύθυνος, όπου είχε διάφορες αρμοδιότητες (λήψη παραγγελιών, καθαριότητα, μπουφειτζής). Η ανάθεση περισσότερων αρμοδιοτήτων έγινε, κατά τη γνώμη του, λόγω της κρίσης. Αναφέρεται στις εργασιακές συνθήκες που επικρατούσαν στο χώρο του, όπως η αδήλωτη εργασία και τα μαύρα χρήματα. Όπως ο ίδιος αναφέρει η κρίση δεν επέφερε επίπονες συνέπειες σε εκείνον (οικονομικά, προσωπικά-ψυχολογικά, καταναλωτικά), αλλά επηρέασε το οικογενειακό του περιβάλλον. Η κρίση, αναφέρει, ήταν ένα μάθημα για την κοινωνία.

Συνέντευξη 3-ΓΣ

Ο Γιώργος Στεφανάκης (ΓΣ) είναι 40 ετών. Εργάζεται ως μάγειρας και διανομέας. Έχει ενεργό συνδικαλιστική δράση και είναι, μεταξύ άλλων, Πρόεδρος του Συνδικάτου Επισιτισμού για το Νομό Αττικής και μέλος του ΔΣ της ΓΣΕΕ. Κάνει αναφορές για τα εργασιακά δικαιώματα που καταργήθηκαν από τους εφαρμοστικούς μνημονιακούς

νόμους και μέχρι σήμερα δεν έχουν αποκατασταθεί. Ως μάγειρας αναφέρει τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στην κουζίνα λόγω κρίσης και περικοπών. Τονίζει πως τα πιο συχνά φαινόμενα εκείνη την εποχή ήταν η απληρωσιά και η αδήλωτη εργασία. Υποστηρίζει, επίσης, ότι η κρίση έπληξε περισσότερο τους εργαζόμενους, όχι τις μεγάλες επιχειρήσεις. Διατείνεται ότι η κρίση είναι ένα εγγενές στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος που συχνά επαναλαμβάνεται.

Συνέντευξη 4-ΔΔ

Ο Διαμαντής Δημητρακόπουλος (ΔΔ) είναι 32 χρονών και εργάζεται ως ξενοδοχοϋπάλληλος με την ειδικότητα του σερβιτόρου. Ως σερβιτόρος εργάζεται τα τελευταία 14 χρόνια ενώ στα ξενοδοχεία τα τελευταία 9 χρόνια. Επέλεξε το συγκεκριμένο επάγγελμα για λόγους ζήτησης της αγοράς ανειδίκευτου προσωπικού και έχει τελειώσει τεχνική σχολή με ειδίκευση τεχνικός ξενοδοχειακών μονάδων και επιχειρήσεων. Παράλληλα, έχει συνδικαλιστική δράση και είναι Γενικός Γραμματέας στο Συνδικάτο Επισιτισμού για το Νομό Αττικής. Αναφέρεται συχνά στην κρίση ως συνέπεια του καπιταλισμού αλλά και στα πλήγματα που υπέστησαν οι εργαζόμενοι της εστίασης. Θυμάται πως σε οικογενειακό επίπεδο, παρά τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν, η κρίση τους ένωσε περισσότερο. Θεωρεί ότι το «πάθημα θα μας γίνει μάθημα» και η κοινωνία θα είναι καλύτερα προετοιμασμένη για την επόμενη κρίση.

Συνέντευξη 5-ΚΦ

Ο Κωνσταντίνος Φραντζέσκος είναι 47 ετών και είναι έγγαμος. Το 2018 άνοιξε, μαζί με το συνεργάτη του, τη δική του μπουραρία στο κέντρο της Αθήνας. Τα προηγούμενα χρόνια εργαζόταν ως ψυκτικός και μετά την απόλυση του πήρε την απόφαση και το ρίσκο να επενδύσει στο χώρο της εστίασης. Παρόλο που δεν βίωσε τα πρώτα χρόνια της κρίσης ως εργαζόμενος της εστίασης, μεταφέρει το κλίμα που επικράτησε κατά τα τελευταία χρόνια της κρίσης, σε μια φάση ομαλότητας της κατάστασης.

Συνέντευξη 6-ΑΜ

Η Αγάπη Μιχελή (ΑΜ) είναι 30 χρονών, άγαμη με μια μικρή κόρη. Εργάζεται στην εστίαση από την εφηβική της ηλικία και γρήγορα κατάλαβε ότι θέλει να ακολουθήσει αυτό το επάγγελμα. Εργάζεται ως σεφ σε ταχυφαγείο στο κέντρο της Αθήνας και παράλληλα μαγειρεύει για την Πρεσβεία της Δανίας. Ανακαλεί μνήμες από τα πρώτα

χρόνια της κρίσης, τα οποία έζησε ως μαθήτρια. Η κρίση την έκανε να πολιτικοποιηθεί, καθώς θεωρεί ότι είναι τρόπος αντιμετώπισης της κρίσης. Ως γυναίκα στην εστίαση δεν έτυχε ειδικής μεταχείρισης, ωστόσο κάνει λόγο για σεξισμό που υπήρχε κατά τα πρώτα χρόνια εργασίας.

Συνέντευξη 7-ΓΓ

Η Γεωργία Γεωργακοπούλου (ΓΓ) είναι 33 ετών και έχει σπουδάσει Παιδαγωγικά στη Ρόδο. Ωστόσο οι απαιτήσεις των σπουδών για μια καλύτερη επαγγελματική αποκατάσταση την έστρεψαν στην εστίαση. Από μικρή ηλικία της άρεσε να αναμειγνύει κοκτέιλ και έτσι ακολούθησε το επάγγελμα της bartender. Σήμερα εξακολουθεί να είναι bartender και παράλληλα έχει δική της επιχείρηση συμβουλευτικής για μπαρ. Συγκρίνει την δική της γενιά με την προηγούμενη, αυτή των γονιών της και αναρωτιέται πώς εκείνοι κατάφεραν να δημιουργήσουν οικογένεια και περιουσία σε λίγα χρόνια σε μικρή ηλικία.

Συνέντευξη 8-ΦΑ

Η Φωτεινή Αλαμάνου (ΦΑ) είναι 35 χρονών. Έχει σπουδάσει Πολιτικές Επιστήμες στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και εργάζεται ως διαχειρίστρια εστιατορίων (manager). Ήδη από τα πρώτα χρόνια των σπουδών της απασχολούνταν στην εστίαση (2010), σημείωσε σημαντική εξέλιξη και μετά τη λήψη του πτυχίου της μετακόμισε στο εξωτερικό το 2013. Μετά τα capital controls επέστρεψε στην Ελλάδα. Αντιμετώπισε τις επιπτώσεις σε οικονομικό και οικογενειακό επίπεδο και θέτει τους προβληματισμούς της για το μέλλον της κοινωνίας.

Συνέντευξη 9-ZK

Η Ζωή Καρβούνη (ZK) είναι 37 ετών και είναι έγγαμη. Έχει σπουδάσει Διοίκηση Επιχειρήσεων με μεταπτυχιακό στα τουριστικά. Στην εστίαση εργάστηκε από το 2011 έως το 2019 στη θέση της σερβιτόρας. Η ενασχόληση αυτή προέκυψε ως μια πρώτη λύση για να καλύπτει μόνη της τα έξοδα της. Σημειώνει πως σε πρώτο επίπεδο δεν επηρεάστηκε η ίδια άμεσα από την οικονομική κρίση. Αναφέρεται σε οικογενειακό επίπεδο για τις επιπτώσεις της κρίσης, αλλά και σε προσωπικό επίπεδο για την δυσκολία επίτευξης μελλοντικών στόχων.

Συνέντευξη 10-ΣΤ

Η ΣΤ επιθυμεί να διασφαλιστεί η ανωνυμία της και τα αρχικά γράμματα που αποδίδονται σε αυτήν δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Είναι 31 ετών, άγαμη και σήμερα εργάζεται σε μεγάλη αλυσίδα εστίασης ως HR recruiting (διαχείριση ανθρώπινου δυναμικού). Προτού προαχθεί σε αυτή τη θέση, εργάστηκε στο πόστο της υποδοχής και ως σερβιτόρα στην ίδια αλυσίδα. Η ίδια σημειώνει ότι ως φοιτήτρια δεν αντιμετώπισε ιδιαίτερα τις επιπτώσεις της κρίσης, καθώς δεν είχε πολλές υποχρεώσεις. Σημειώνει πως το οικονομικό στοιχείο επηρεάζει την ποιότητα της ζωής και σε αυτό συνέβαλε αρνητικά η κρίση.

Πηγές-Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Abrams, L. (2014). *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*. Αθήνα: Πλέθρον.

Αλεξιάκης, Μ. (2014). Παγκόσμια οικονομική κρίση και Ελλάδα της πολιτισμικής και πολιτικής παρακμής. Στο Ζαμπάρλουκου, Σ. & Κούση, Μ. (επιμ.) *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα* (σ. 44-68). Αθήνα: Πεδίο.

Αλιβιζάτος, Ν. (1983). *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Αντωνίου, Α. (2023). «Εισαγωγή» Στο Δαλκαβούκης, Β., Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., Τσιώλης, Γ. και Αντωνίου, Α. (επιμέλεια) *Αφηγήσεις ζωής σε καιρούς κρίσης. Μνημονικές αναπαραστάσεις, ταυτοτικές αναζητήσεις και μεθοδολογικοί αναστοχασμοί* (σ. 25-33). Ένωση Προφορικής Ιστορίας.

Αφουξενίδης, Α., Πετρίδης, Π., Πέτρου, Μ., Καβουλάκος, Κ. (2021). *Ακροδεξιά κοινωνικά δίκτυα, διερεύνηση του πολιτικού και πολιτισμικού ακτιβισμού*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Βαμβακάς, Β. (2022). «Ελληνική Διαφήμιση και οικονομική κρίση». Στο Λάλλας, Δ. (επιμέλεια) *Κατανάλωση, καταναλωτές, καταναλωτισμός: πολιτικές αναπαράστασης και πρακτικές διακυβέρνησης σε καιρό κρίσης* (σ. 87-110). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Βαρβιτσιώτη, Ε. & Δενδρινού, Β. (2019). *Η τελευταία μπλόφα. Το παρασκήνιο του 2015, οι συγκρούσεις, το plan b*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Bauman, Z. (2008). *Ζωή για κατανάλωση* (μτφρ Γ. Καράμπελας). Αθήνα: Πολύτροπον.

Βεργόπουλος, Κ. (1985). Οικονομική κρίση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα και στον ευρωπαϊκό νότο. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 58, σσ. 92-130 DOI: 10.12681/grsr.806.

Βούλγαρης, Γ. (2008). *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Πόλις.

Βούλγαρης, Γ. (2011). *Η μοιραία πενταετία. Η πολιτική της αδράνειας 2004-2009*. Αθήνα: Πόλις.

Βούλγαρης, Γ. (2013). *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*. Αθήνα: Πόλις.

Βούλγαρης, Γ. & Νικολακόπουλος, Η. (2014). Εισαγωγή. Στο των ίδιων 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός* (σ. 9-31). Αθήνα: Θεμέλιο.

Γεωργιάδου, Β. (2014). «Η εκλογική άνοδος της Χρυσής Αυγής» Στο Βούλγαρης, Γ. και Νικολακόπουλος, Η. (επιμέλεια) 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός* (σ. 185-219). Αθήνα: Θεμέλιο.

Δερτιλής, Γ. (2016). *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις, 1821-2016*. Αθήνα: Πόλις.

Διαιτητική Απόφαση 16/2009 *Για τους όρους αμοιβής και εργασίας του προσωπικού των τουριστικών και επισιτιστικών καταστημάτων (εστιατόρια, ταβέρνες, καφεενεία, μπαρ κλπ.)*.

Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το κομματικό φαινόμενο: μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Διαμαντούρος, Ν. (2000). *Πολιτισμικός διψισμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης* (μτφρ Δ. Σωτηρόπουλος). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων (ΕΤΕ) (1985). *Ετήσια έκθεση 1985*. ΒΕΙ/ΕΙΒ

Ελευθερίου, Κ. & Τάσσης, Χ. (2013). *ΠΑ.ΣΟ.Κ. η άνοδος και η πτώση (;) ενός ηγεμονικού κόμματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Ελευθερίου, Κ. και Τάσσης, Χ. (2022). Από την «πασοκοποίηση» στην «αποπασοκοποίηση»; Η (τριπλή) ρήξη του ΠΑ.ΣΟ.Κ. με την πολιτική του παράδοση (2012-2020), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 158, σ. 97-133. doi: 10.12681/grsr.29398.

Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) (2022). *Ερευνα Εργατικού Δυναμικού: Απρίλιος 2022*. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO01/2018-Q4>

Ζαμπαρλούκου, Σ. (2014). «Ο κοινωνικός διάλογος και οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας πριν και μετά την κρίση» Στο Ζαμπαρλούκου, Σ. και Κούση, Μ. (επιμέλεια) *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα* (σ. 247-272). Αθήνα: Πεδίο.

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2012). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσιες εκθέσεις*. Αθήνα.

INE/ΓΣΕΕ (2020). *Η παραβατικότητα στην εργασία. Η περίπτωση του επισιτισμού-τουρισμού*. Αθήνα. Διαθέσιμο στο : <https://ineobservatory.gr/publication/i-paravatikotita-stin-ergasia-i-periptosi-tou-episitismou-tourismou/>

Κουζής, Γ. (2010). «Η πορεία της νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης της εργασίας και το άλλοθι της κρίσης» Στο Βατικιώτης, Λ. κ.ά. (συλλογικός τόμος) *Ο χάρτης της κρίσης: το τέλος της αυταπάτης*. Αθήνα: Τόπος.

Κουζής, Γ. (2014). «Η εργασία στη δίνη της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων». Στο Ζαμπαρούκου, Σ. και Κούση, Μ. (επιμέλεια) *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα* (σ. 231-246). Αθήνα: Πεδίο.

Κουστένης, Π. (2014). Παραπομπή στο ειδικό δικαστήριο. Στο Παναγιωτόπουλος, Π. & Βαμβακάς, Β. (επιμ). *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό* (σ. 439-442). Αθήνα: Επίκεντρο.

Κατσίκας, Δ., Φιλίνης, Κ. & Αναστασάτου, Μ. (επιμέλεια) (2017). *Κατανοώντας την ελληνική κρίση*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Κετσετζοπούλου, Μ. (2010). «Εξελίξεις στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο της πρόσφατης οικονομικής κρίσης 2008-2009». Στο Ναούμη, Μ. κ.α. (επιμέλεια). *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2010* (σ. 99-107). Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Κοντογιώργης, Γ. (2013). *Οι ολιγάρχες. Η δυναμική της υπέρβασης και η αντίσταση των συγκατανευσιφάγων*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Κοντογιώργης, Γ. (2016). *Η Συριζαία Αριστερά ως Νέα Δεξιά. Το συντηρητικό ιδιώνυμο της αριστεράς*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Λάλλας, Δ. (2022). *Κατανάλωση και καταναλωτισμός σε συνθήκες κρίσης. Ρεπερτόρια Καταναλωτικής δράσης και λόγου*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Λάλλας, Δ., Ζαρίκος, Ι. & Σωτηροπούλου Μ. (2024). «Ο Φθοροποιός καταναλωτισμός και η ελληνική κρίση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 162, σ. 57-88. Doi: 10.12681/grsr.36710.

Λυγερός, Σ. (2011). *Από την κλεπτοκρατία στη χρεοκοπία*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Μαυρής, Γ. (2014α). Ρευστά κόμματα σε ρευστούς καιρούς. *Εφημερίδα των Συντακτών* της 14/02/14 <https://archive.efsyn.gr/?p=174493> (τελευταία πρόσβαση 30/4/2024)

Μαυρή, Γ. (2014β). Στο 65,5% ο νέος δικομματισμός. *Εφημερίδα των Συντακτών* της 24/11/2014 https://www.efsyn.gr/politiki/ekloges/5075_sto-655-o-neos-dikommatismos (τελευταία πρόσβαση 2/5/2024)

Metron Analysis (2015). Προεκλογική έρευνα tracking. Ιανουάριος 2015 Διαθέσιμο στο:

<https://www.metronanalysis.gr/%cf%80%cf%81%ce%bf%ce%b5%ce%ba%ce%bb%ce%bf%ce%b3%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%ce%ad%cf%81%ce%b5%cf%85%ce%bd%ce%b1-tracking-%ce%b9%ce%b1%ce%bd%ce%bf%cf%85%ce%ac%cf%81%ce%b9%ce%bf%cf%82-2015/>

Μουζέλης, Ν. (2014). Εξελίξεις που οδήγησαν στην κρίση. Στο Ζαμπαρλούκου, Σ. & Κούση, Μ. (επιμέλεια) *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα* (σ. 35-43). Αθήνα: Πεδίο.

Νόμος 4046/2012, άρθρο 1, παρ. 6, (ΦΕΚ 38/Α/28-2-2012). Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου 6. Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ανακτήθηκε 26/5/2024 από: <https://ypergasias.gov.gr/wp-content/uploads/2021/03/%CE%A0.%CE%A5.%CE%A3.-6-2012-%CE%A6%CE%95%CE%9A-%CE%91-38.pdf>

Νόμος 4263/2014 (ΦΕΚ 117 Α'/14.05.2014). Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2015–2018 Ανακτήθηκε από: https://www.hellenicparliament.gr/nomothetiko-ergo/anazitisi-nomothetikou-ergou?law_id=b65768b8-fbd9-42c8-ab30-627e8c36bdf1

Παναγιωτόπουλος, Π. (2015). Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία: κοινωνιολογία της μεταπολίτευσης υπό το φως της κρίσης. Στο Αυγερίδης, Μ., Γαζή, Ε., Κορνέτης, Κ. (επιμέλεια) *Μεταπολίτευση: η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (σ. 335-366). Αθήνα: Θεμέλιο.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2021). *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης. Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Πατρώνης, Β. (2019). *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία. Από τις κοινωνίες της αρχαιότητας στην ευρωπαϊκή ένωση*. Αθήνα: Ηρόδοτος.

Πετρονώτη, Μ. (2011). Για την κρίση. Συνέντευξη του Κ. Τσουκαλά. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134, σσ. 13-36. DOI: 10.12681/grsr.28.

Πράξη Κατάθεσης (Π.Κ. 72/22-7-2008). Συλλογική Σύμβαση Εργασίας. *Για τους όρους αμοιβής και εργασίας του προσωπικού των τουριστικών και επισιτιστικών καταστημάτων (εστιατόρια, ταβέρνες, καφενεία, μπαρ κλπ.)*.

Πράξη Κατάθεσης (Π.Κ. Υπ. Εργασίας. 9/16.7.2012) Σ.Σ.Ε. (13.7.2012) για τους όρους αμοιβής και εργασίας των εργαζομένων στις ξενοδοχειακές επιχειρήσεις όλης της χώρας Ανακτήθηκε από : <https://www.omed.gr/el/content/%CE%BE%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%87%CE%BF%CF%8B%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%AE%CE%BB%CF%89%CE%BD-2012>

Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, ΙΣΤ΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ, ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ ΝΓ΄, Παρασκευή 5 Ιουνίου 2015 (απόγευμα), Ανακτήθηκε από: <https://www.hellenicparliament.gr/Praktika/Synedriaseis-Olomeleias?search=on&keywords=%CE%A3%CE%A5%CE%9D%CE%95%CE%94%CE%A1%CE%99%CE%91%CE%A3%CE%97%20%CE%9D%CE%93&SessionPeriod=ef3c0f44-85cc-4dad-be0c-a43300bca218>

Σακελλαρόπουλος, Σ. (2014). *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Σύνδεσμος Επιχειρήσεων Πληροφορικής & Επικοινωνιών Ελλάδος (ΣΕΠΕ) (2014). *Έκθεση πεπραγμένων ΣΕΠΕ, απολογισμός 2013- προγραμματισμός 2014*. Διαθέσιμο στο: <https://www.hli.gov.gr/organismos/ektheseis-pepragmenon/>

Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ) (2021). *Η απασχόληση στα Καταλύματα και την Εστίαση και τους Λοιπούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας, 2011-2020*. Διαθέσιμο στο : <https://sete.gr/meletes-statistika/>

Σεφεριάδης, Σ. (2021). *Λαϊκισμός, Δημοκρατία, Αριστερά.. Η πρόκληση της μεθόδου*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Σιάκας, Γ. & Μαραντζίδης, Ν. (2019). Μεταβολές του ελληνικού κομματικού συστήματος: Από τα «αντισυστημικά» στα «αντικατεστημένα» κόμματα. Στο Καραγιάννης, Γ. & Κανελλόπουλος, Κ. (επιμέλεια) *Από τη Μεταπολίτευση στη κρίση*.

Όψεις και προοπτικές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας (σ. 29-45). Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης (ΕΕΠΕ).

Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία. Στο Τσάτσος, Δ., Κοντιάδης, Ξ. (επιμέλεια). *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων* (σ. 39-64). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.

Σπουρδαλάκης, Μ. & Τάσσης, Χρ. (2022). Από τον εκλογικό σεισμό στην εύθραυστη (;) κανονικότητα. Συνέχειες και ασυνέχειες στο ελληνικό κομματικό σύστημα. Στο Αρανίτου, Β., Γεωργιάδου, Β. & Τσατσάνης, Μ., (επιμέλεια) *Η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων. Ανάμεσα στα μνημόνια και την πανδημία. Στάσεις, αντιλήψεις, στοιχίσεις και αποστοιχίσεις* (σ. 21-58). Αθήνα: Gutenberg.

Σταθόπουλος, Π. (2014). Η απορρύθμιση του κομματικού συστήματος. Στο Βούλγαρης, Γ. & Νικολακόπουλος, Η. (επιμέλεια) *2012 ο διπλός εκλογικός σεισμός* (σ. 61-81). Αθήνα: Θεμέλιο.

Σωτηροπούλου, Μ. (2022). Κατανάλωση και πολυεπίπεδη διακυβέρνηση. Πολιτικές και αναλύσεις των κομμάτων ΠΑ.ΣΟ.Κ.-ΣΥ.ΡΙΖ.Α. κατά την περίοδο 2010-2017 στο Λάλλας, Δ. (επιμέλεια) *Κατανάλωση, Καταναλωτές, Καταναλωτισμός: πολιτικές αναπαράστασης και πρακτικές διακυβέρνησης σε καιρό κρίσης* (σ. 151-179). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Τομπάζος, Σ. (2018). *Παγκόσμια κρίση (2007-2017) & σχήματα αναπαραγωγής του κεφαλαίου*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Τσουκαλάς Κ. (2017). «Τζαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1(2), σελ. 9-52. doi: 10.12681/hpsa.15324.

ΥΠΕΣ (Υπουργείο Εσωτερικών) (2012α). «Αποτελέσματα εθνικών εκλογών, Μάιος 2012» Διαθέσιμο στο : <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New/#ID>

ΥΠΕΣ (Υπουργείο Εσωτερικών) (2012β). «Αποτελέσματα εθνικών εκλογών, Ιούνιος 2012» Διαθέσιμο στο : <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New/#ID>

ΥΠΕΣ (Υπουργείο Εσωτερικών) (2014α). «Δημοτικές-Περιφερειακές Εκλογές 2014 Β' Κυριακή» Διαθέσιμο στο: <https://ekloges-prev.singularlogic.eu/may2014/dn/public/{%22page%22:%22synoptiki%22,%22params%22:{%22mode%22:%22snom%22}}>

ΥΠΕΣ (Υπουργείο Εσωτερικών) (2014β). «Ευρωεκλογές Μάιος 2014» Διαθέσιμο στο: <https://ekloges-prev.singularlogic.eu/may2014/e/public/{%22cls%22:%22level%22,%22params%22:{%22level%22:%22epik%22,%22id%22:1}}>

ΥΠΕΣ (Υπουργείο Εσωτερικών) (2015). «Δημοψήφισμα Ιούλιος 2015» Διαθέσιμο στο: <https://ekloges-prev.singularlogic.eu/r2015/e/public/index.html#{%22cls%22:%22level%22,%22params%22:{%22level%22:%22epik%22,%22id%22:1}}>

Φίλιας, Β. (1997). *Τα αζέχαστα και τα λησμονημένα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Χαιρετάκης, Μ. (1997). *Τηλεόραση και διαφήμιση*. Αθήνα: Σάκκουλας.

Ward, V. (2010). *Η πτώση της Lehman Brothers. Το ξεκίνημα της κρίσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Ξενογλώσση

Emmanuel, A. (1972). *Unequal Exchange*. London: New Left Books.

Habermas, J. (1992). *Legitimation Crisis*. UK: Polity Press.

Lyrintzis, C. (1982). The rise of PASOK: The Greek election of 1981, *West European Politics*, 5(3), pp. 308-313, DOI: [10.1080/01402388208424374](https://doi.org/10.1080/01402388208424374)

Lyrintzis, C. (1984). Political parties in post-junta Greece: A case of 'bureaucratic clientelism'?, *West European Politics*, 7(2), pp. 99-118, DOI:10.1080/01402388408424473

Lyrintzis, C. (1987). The power of populism: the Greek case. *European Journal of Political Research*, 15(6) pp. 667-686

Lyrintzis, C. (2005). 'The Changing Party System: Stable Democracy, Contested 'Modernisation'', *West European Politics*, 28(2), pp. 242-259 DOI: 10.1080/01402380500058845

Lyrintzis, C. (2011). 'Greek politics in the era of economic crisis: reassessing causes and effects', *Hellenic Observatory. Papers on Greece and Southeastern Europe*. London, GreeSE Paper no. 45

Vasilopoulou, S & Halikiopoulou, D. (2013). 'In the Shadow of Grexit: The Greek Election of 17 June 2012', *South European Society and Politics*, 18(4), pp. 523-542, DOI: 10.1080/13608746.2013.779784